Robert Klimek (Olsztyn)

Kamienie kultowe na ziemiach pruskich

Pierwsze opracowania na temat kamieni ofiarnych na ziemiach pruskich pojawiły się w II połowie XVII w. W tym okresie duży wkład w opisaniu wierzeń Prusów mieli Christoph Hartknoch[1] i Matthaeus Praetorius[2]. W swoich dziełach poświęcili także część informacji monolitom, które posiadały sakralny charakter. W XVIII w. problematykę kamieni na ziemiach pruskich poruszał w zasadzie tylko Gabriel Fischer[3]. Do ożywienia doszło w XIX w. Nieco miejsca kamieniom ofiarnym poświęcił Johannes Voigt, w pierwszym tomie swego dzieła *Geschichte Preussens*[4]. W większości przypadków były to jednak ogólnikowe wzmianki, bez szczegółowych opisów. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. powstała obszerna publikacja Carla Beckherrna[5] na temat tzw. „osobliwych kamieni". W swojej pracy Beckherrn wymienił ponad 70 głazów z rejonu Prus Wschodnich i Zachodnich. Wśród nich 53 obiekty znajdowały się na obszarze zamieszkiwanym w XIII w. przez plemiona pruskie. Beckherrn opisując głazy zwrócił uwagę na ich osobliwy wygląd oraz charakterystyczne znaki przypominające odciśnięte ślady: kopyta, nóżek koguta czy ludzkiej stopy. Podaje legendy i podania ludowe związane z poszczególnymi obiektami. Wymienia także kamienie ofiarne z okresu pogańskiego, posiadające w górnej części wydrążone zagłębienia, pełniące rolę misy ofiarnej. Beckherrn w swojej publikacji zebrał dużo danych na temat interesujących nas obiektów, jednak wydaje się, że większości z nich nie znał z autopsji. Rażącym błędem przez niego popełnionym jest chociażby opis kamienia ofiarnego położonego nad Jeziorem Moj, w Gierłoży koło Kętrzyna. Autor w artykule umieścił go przy kościele w Czernikach. Nie napisał także nic o zagłębieniu znajdującym się w jego górnej części, co świadczy o tym, że go nie widział. Wart odnotowania jest fakt, że w czasie pracy nad swoją publikacją, Beckherrn przebywał jako oficer w garnizonie w Rastenburgu (ob. Kętrzyn). Z dużą ostrożnością należy także odnosić się do kamieni opisanych przez Beckherrna z obszaru Sambii, gdyż istnieją poważne wątpliwości, czy na pewno były to obiekty kultu pogańskiego.

[1] C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt-Leipzig, 1684.
[2] M. Praetorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, Bd. 3, Vilnius 2006.
[3] G. Fischer, *Lapidum in agro prussico, sine praejudicio contemplandorum*, Regiomonti 1715.
[4] J. Voigt, *Geschichte Preussens von ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg 1827.
[5] C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine in Ost- und Westpreussen*, Altpreussische Monatsschrift, Bd. 96: 1893, s. 373-429.

Na początku XX w. doszło do ożywienia zainteresowań tematyką. W literaturze polskiej, z tego okresu, warta odnotowania jest książka Maksymiliana Barucha, poświęcona odciśniętym na kamieniach znakach w kształcie stóp[6]. Baruch opisuje przykłady takich śladów na głazach z całego świata, z czego wymienia trzy z ziem pruskich[7]. Rok później (1908), archeologia niemiecka doczekała się ważnej publikacji Emila Hollacka[8], zawierającej alfabetyczny spis stanowisk archeologicznych z obszaru Prus Wschodnich. Wymienione w niej zostały także kamienie ofiarne z następujących miejscowości: Ballethen (ob. Sadovoye), Heiligenbeil (ob. Mamonovo), Polennen (ob. Kruglovo), Stare Juchy oraz ze świętego wzgórza Rombinus. Wśród powyższych obiektów raczej należy pominąć kamień Ballethen, z terenu Nadrowii. W literaturze niemieckojęzycznej warte odnotowania są także opracowania dotyczące miejsc kultowych w Długim Kącie[9] i b. Grundfeld[10]. Nie można pominąć także publikacji Reinharda Wenskusa[11], w której historyk odniósł się do kilku kamieni ofiarnych z obszaru ziem pruskich, próbując odpowiedzieć na pytanie, jak były położone w kontekście pobliskich założeń obronnych i osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

W powojennej literaturze polskiej tematyka kamieni kultowych z obszaru ziem pruskich przez przeszło 50 lat nie była poruszana. Na uwagę z tego okresu zasługuje jedynie książka poświęcona największym głazom i głazowiskom z terenu b. województwa olsztyńskiego[12], w której autorzy także odnieśli się do kamieni ofiarnych w Gierłoży i w Dybowie, odnotowując w ich górnej części wyżłobioną nieckę. Pierwszy powojenny artykuł, który odnosił się do problematyki kamieni ofiarnych został napisany przez archeologa Mirosława J. Hoffmanna[13]. Rok później ten sam autor napisał kolejną publikację, w której rozbudował powyższą tematykę[14]. Opisując obiekty kultowe Hoffmann opierał się w głównej mierze na przedwojennej literaturze niemieckiej. Ważne odnotowania w jego publikacjach są opisy dotyczące głazów ofiarnych, występujących na obrzeżach cmentarzysk, których bezpośrednie otoczenie zostało zbadane podczas prowadzonych badań archeologicznych. W ostatnich latach, dzięki możliwości skorzystania z zasobów archiwum dawnego *Prussia Museum*, ponownie ujrzały światło dzienne ważne stanowiska, jak sanktuarium kultowe w Żywkach i kamień z cmentarzyska w Kruklankach[15].

---

[6] M. Baruch, *Boże stopki. Archeologia i folklor kamieni z wyżłobionymi śladami stóp*, Warszawa 1907.

[7] Ibidem, s. 52 – są to kamienie z Bärting (Bartężek), b. Wermten i b. Rothenen.

[8] E. Hollack, *Erläuterung zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Glogau-Berlin 1908.

[9] W. Gaerte, *Die „Kulturstätte" von Klarheim, Kr. Johannisburg*, Prussia, Bd. 26: 1926, 319-320.

[10] W. Sahm, *Der Opferstein bei Grundfeld im Stablack, eine vergessene Kultstätte?*, „Prussia", Bd. 35: 1943, s. 17-174.

[11] R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986.

[12] W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1967.

[13] M.J. Hoffmann, *Pogańskie miejsca kultu na ziemiach pruskich*, Masovia, t. 2: 1999, s. 5-11.

[14] Idem, *Miejsca i obiekty kultu pogańskiego Prusów,* [w:] *Czarownice – Funeralia lednickie 2*, Wrocław-Sobótka 2000, s. 151-166.

[15] Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 816/1 (*Siewken*), 1982/1 (*Kruglanken*). Powyższa dokumentacja została wykorzystana dzięki uprzejmości Panów Horsta Wiedera i Stanisława Barana, za co im serdecznie dziękuję; R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki od pradziejów do XIX wieku*, [w:] R. Klimek, W. Rużewicz, A. Sulej, *Gmina Kruklanki. Historia i przyroda*, Olsztyn 2009, s. 23-48

Z obiektami kultowymi często są związane legendy i podania ludowe. Duże i nietypowe głazy w czasach nowożytnych były utożsamiane przez lud wiejski z „czartem", stąd często pojawiające się określenie *Teufelsstein* - „diabelski kamień". Warto odnotować dwie książki opracowane przez Jerzego M. Łapo, w których zostało zarejestrowanych wiele podań ludowych z terenu Mazur, w tym kilka dotyczących „diabelskich kamieni"[16].

KAMIENIE OFIARNE PRUSÓW W ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH

Krzyżacki kronikarz Piotr z Dusburga nie wspomina, aby Prusowie czcili kamienie: „*Prutheni notitiam Dei non habuerunt.* [...] *pro deo coluerunt, scilicet solem, lunam et stellas, tonitrua, volatilia, quadrupedia etiam usque ad bufonem. Habuerunt etiam lucos, campos et aquas sacros, sic quod secare aut agros colere vel piscari ausi non fuerunt in eisdem*"[17]. Wiele wskazuje, że w Prusach pogańskich kamienie same w sobie nie były obiektem kultu. Służyły za ołtarze, na których składano ofiary dla bóstw[18]. Wielokrotnie kamienie ofiarne występują w okolicy lasów czczonych przez Prusów, bądź przy świętych drzewach, głównie dębach. Z dokumentu lokacyjnego dla wsi Stangou z 1304 r., leżącej na wschód od Królewca, mamy informację o dużym kamieniu położonym w pobliżu świętego lasu, stanowiącego w okresie pogańskim południowo-wschodni kraniec osadnictwa sambijskiego: „*in Strangow integraliter sub hiis graniciis, scilicet de bonis hospitalis Sancti spiritus in Kvngesberch viam directe usque Arnow iuxta paludem usque ad* ***magnum lapidem*** *et ab illo directe usque ad tyliam iuxta pirum et ab illa directe usque ad* ***sanctam silvam*** *et ab illa superius (ad) vallem redeundo usque ad graniciam schulteti et dehinc antiquam graniciam usque ad paludem*"[19]. Przypuszczalnie znaczenie kultowe miał także głaz graniczny zwany *Plausdinis* („Wspaniały"): „*ad* ***lapidem,*** *cui nomen* ***Plausdinis***", wymieniony w 1284 r., w dokumencie lokacyjnym b. Bolbitten[20], na wschód od Bałgi. W relacji zwiadowcy krzyżackiego, pochodzącej z lat 1385-1395, opisującej letnią drogę z Ragnity do Medeniken na Litwie, pierwszy nocleg był przy wzgórzu *Rombinus*, które otaczał święty las: „*heyligen walde von Rambyn*"[21]. Na szczycie wzniesienia *Rombinus* położony jest głaz ofiarny, który przetrwał do dzisiejszych czasów. Święty las – *heyligen walde* – został także odnotowany na południe od Pasłęka, w dokumencie z 1267 r.[22]. Przypusz-

[16] J. Łapo (oprac.), *W cieniu Zamkowej Góry. Zbiór podań ludowych z Mazur Wschodnich*, Dąbrówno 2006; Idem (oprac.), *Tragarz duchów. Zbiór podań ludowych z Mazur*, Dąbrówno 2007.

[17] Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, Kraków 2007, s. 52, r. III, cz. 5 - „Prusowie nie znali pojęcia Boga. (...) czcili każde stworzenie jak boga, a mianowicie słońce, księżyc i gwiazdy, pioruny, ptaki, zwierzęta czworonożne, a nawet także ropuchę. Za święte uważali gaje, pola i wody tak bardzo, iż nie odważali się w nich wycinać drzew ani uprawiać ziemi, ani łowić ryb" - Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, Toruń 2004, s. 45, tłumaczenie S. Wyszomirski.

[18] A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, Warszawa 1892, s. 79-82; A. Fischer, *Etnografia dawnych Prusów,* Gdynia 1937, s. 40.

[19] *Preussisches Urkundenbuch* (dalej PUB), Bd. I/2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, s. 508, nr 814.

[20] Ibidem, s. 279, nr 438.

[21] *Die Littauischen Wegeberichte*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej SRP), Bd 2, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1863, s. 677.

[22] PUB, Bd. I/2, s. 190, nr 263.

czalnie był to obszar pogranicza między Pogezanią, w skład której wchodziła ziemia *Paslok*, a Pomezanią. Na południowych obrzeżach tego kompleksu leśnego, w Awajkach, znaleziono kamień kultowy, pod którym odkryto złożony w ofierze miecz wikiński. Bazując na średniowiecznych dokumentach, opis osobliwego kamienia, zwanego *Teufelsstein,* który posiadał odcisk kopyta i stanowił punkt graniczny między Starym i Nowym Braniewem, przytacza Beckherrn: „*Ein solcher (nämlich Teufelsstein) liegt oder lag noch vor einigen Jahren auch in Braunsberg. Kinder sollen auf demselben unter dem Gottesdienste Kuttchen (Knöchelchen) gespielt, und der Teufel mit seinem Pferdefusse ihr Spiel zerstampf haben. Es war aber dieser Stein nichts weiter als die Grenzmarke zwischen der Alt- und Neustadt und jenes Zeichen (nämlich der Eindruch des Pferdefusses) ein bischöfliches Wappen*"[23]. Nie jest jednak pewne, czy opisywany kamień wcześniej był obiektem czczonym przez pogan.

Ważnym miejscem kultu Prusów były okolice dzisiejszego Mamonova, zwanego wcześniej Heiligenbeil (Święta Siekierka). Jak głosi legenda, pierwszy biskup warmiński Anzelm, nakazał ściąć siekierą dąb, który był przez Prusów otaczany niezwykłą czcią. Próba obalenia drzewa nie udała się, a odbita od dębu siekiera, ku radości pogan, powaliła drwala. Wówczas sam biskup Anzelm nakazał wydrążyć w jego wnętrzu dziurę, w której zapalono ogień i w ten sposób dąb powalono. To miejsce według Hartknocha było poświęcone bóstwu urodzaju *Curcho* (Kurke)[24]. Podobnego zdania był Caspar Stein: „*In oppido Heiligenbeil mons, in quo stetit olim quercus sacra* ***et idolum Gurcho****, a Masoviis Prutenis donatum, pro deo esculentorum ac potulentorum variis sacrificiis, perpetno igne, primitiis frumentorum, mellis lactis et piscium* ***in saxis*** *combustorum, diu cultum*" (cyt. za Mierzyńskim). Stein wspomina także o kamieniu (skale) *in saxis*, na którym składano ofiarę *Gurcho* (Kurke)[25]. Według Voigta święty dąb z Heiligenbeil rósł obok kamienia kultowego. Nie wyjaśnił jednak, czy był to ten sam dąb, który został zniszczony przez biskupa Anzelma[26]. Kultowy las przy Heiligenbeil prawdopodobnie był znacznych rozmiarów. Przypuszczalnie na jego południowych obrzeżach mógł znajdować się *Teufelstein* z Sarnik i głaz z odciskiem stopy z b. Wermten. Ważnym obiektem kultu pogańskiego był „Święty Kamień" *Heilige Stein* koło Tolkmicka. Głaz położony jest w wodach Zalewu Wiślanego. Poświęcony miał być bóstwu Kurke i otaczany wielką czcią przez Prusów. Potwierdza to opis Steina: „*In episcopatu Warmiensi inter Tolkmittam el Frauenbergam ad habum* ***lapis,*** *hodie adhuc* ***der heilige stein*** *dictus, in quo olim Pruteni veters* ***idolo Gorcho*** *pisces*" (cyt. za Mierzyńskim)[27]. Podobnie piszą o tym kamieniu Hartknoch[28] i Praetorius[29].

[23] C. Beckherrn, op. cit., s. 379, 392.
[24] C. Hartknoch, op. cit., s. 118, 413-114.
[25] A. Mierzyński, op. cit., s. 79.
[26] J. Voigt, op. cit., s. 589.
[27] A. Mierzyński, op. cit., s. 80.
[28] C. Hartknoch, op. cit., s. 161
[29] M. Praetorius, op. cit., s. 134, 254.

Święte lasy porastały również terytorium Sambii. Jeden z nich wzmiankowany jest w okolicy Pobethen[30]. Warto wspomnieć, że w tamtejszej okolicy stwierdzono także liczne kamienie otaczane sferą sacrum. Czczony przez Prusów dąb rósł w okolicy Malborka[31], gdzie też odnotowano głaz ofiarny. Niektóre z kamieni położone były w pobliżu świętych jezior. Jednym z takich zbiorników wodnych jest Oświn – *Assuenus*, wzmiankowane w dokumencie z 1326 r., jako jezioro leżące na pograniczu Barcji, Galindii i Nadrowii[32]. Kamień położony jest w odległości ok. 2 km na północny-wschód od jego linii brzegowej. Drugim miejscem są obecne „Łąki Staświńskie", gdzie znajdował się monolit, zwany *Himmelreich*. Dawniej leżał przy wschodnim brzegu Jeziora Staświńskiego – *Stasswin*[33], które zostało osuszone w XIX w. Drugi człon nazwy ~*swin* pozwala przypuszczać o dawnej świętości tego zbiornika wodnego. Miejscem kultu pogańskich Prusów przypuszczalnie był także las położony na południe od Iławy Pruskiej (ob. Bagrationovsk). Występowała tam do niedawna miejscowość Warszkajty – *Warschayten*, *Warschkeiten*[34]. Nazwa prawdopodobnie pochodzi od pruskiego bóstwa Warksztait (Wurksztait), które opiekowało się bydłem[35]. W pobliżu odnotowano kamień ofiarny, zwany *Pracherstein*. Zdaniem Voigta, według dokumentu datowanego na 1465 r., ważnym miejscem kultowym miał być las na północ od Domnowa, gdzie czczono Pikkollosa[36]. W okolicy miał się znajdować głaz zwany *Teufelstein,* z wydrążonymi w górnej cześci trzema zagłębieniami. Inny z zarejestrowanych kamieni ofiarnych był położony w pobliżu b. Grundfeld. Inwentaryzujący w latach 1826-28 grodzisko w Grundfeld, Johann Michael Guise, nazwał je *Heilige Feste an der Kriwitt*, wiążąc tym samym z dawnym miejscem kultu[37].

KLASYFIKACJA KAMIENI KULTOWYCH

Badanie tego typu obiektów sprawia wielką trudność, ponieważ o ile nie było przeprowadzonych dokładnych badań archeologicznych, trudno jest ocenić czasy ich użytkowania. Przyjmuje się, że w środkowej epoce brązu, na ziemiach pruskich, zaczęto umieszczać monolity w obrębie cmentarzysk[38]. Część obiektów została potwierdzona w źródłach pisanych, co potwierdza ich czczenie przez Prusów, jeszcze po nastaniu chrześcijaństwa. Według wstępnej analizy kamienie kultowe możemy podzielić na pięć grup. Pierwszą z nich będą

[30] C. Hartknoch, op. cit., s. 120.

[31] Ibidem, s. 118-119; M. Praetorius, op. cit., s. 98; J. Voigt, op. cit., s. 597.

[32] *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej CDW), hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1, Mainz 1860, s. 386, nr 230. Nazwa jeziora nawiązuje do pruskiego *Aswinan*, co znaczy kobyle mleko (M. Klussis, *Słownik odbudowanego języka pruskiego*, Kowno 2007, s. 58). Nadmienić należy, że Prusowie wielką czcią otaczali konie.

[33] C. Hennenberger, *Grosse Landtaffel von Preussen*, Königsberg 1576.

[34] *Das Grosse Zinsbuch*, hrsg. v. P. G. Thielen, Marburg 1958, s. 144.

[35] M. Praetorius, op. cit.., s. 148, 266-271.

[36] J. Voigt, op. cit., s. 587.

[37] Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-IXa 00083a; H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia", Bd. 32, t. 2: 1939, s. 323.

[38] Por. J. Woźny, *Pradziejowe i średniowieczne monolity kultowe z polski i sąsiednich obszarów*, [w:] *Wiara z demonem w tle*, Toruń 2008, s. 16-17.

sanktuaria, gdzie mamy do czynienia z grupą głazów, tworzących pewne konstrukcje, np. kręgi. Zazwyczaj w ich centrum położony jest główny kamienny obiekt, przy którym składano ofiary. Do takich miejsc można zaliczyć stanowiska w Długim Kącie, Żywkach i Poganowie. Sanktuarium w Długim Kącie przypuszczalnie było użytkowane w okresie wędrówek ludów. Nie stwierdzono w bezpośredniej okolicy stanowisk z wczesnego średniowiecza. W pobliżu Żywek odnotowano cmentarzyska z czasów wpływów rzymskich. Nie jest wykluczone, że część pochowków z nekropolii w Żywkach pochodziło z wczesnego średniowiecza[39]. Położenie miejsca kultowego jest identyczne z odkrytym podczas prowadzonych prac melioracyjnych w Silalcs na Żmudzi. Sanktuarium w Silalcs zostało prawdopodobnie zniszczone w XVII w., za sprawą jezuitów. Ołtarzem ofiarnym był kamień z zagłębieniem, opodal znajdował się drugi. Stał na fundamencie ponad metrowej wysokości i przypominał kształtem żarno. Obok znajdowało się palenisko wyłożone kamieniami, gdzie ogień prawdopodobnie płonął stale, później z przerwami, wreszcie był wzniecany tylko z okazji uroczystości. Obiekt sakralny był na niewielkiej wysepce o średnicy 50 m, położonej wśród torfowisk i grzęzawisk. Do najbliższych osad odległość wynosiła ok. 1 km[40]. Podobnie jest położone stanowisko w Żywkach. Jego relikty znajdują się na półwyspie zwanym *Werder* (Wyspa). Jeszcze w poł. XIX w. stanowisko otoczone było wodami Jeziora Kruklin od zachodu i północy oraz Jeziora Czarnego od południa[41]. Uwagę przykuwa także nazwa Jeziora Czarne – *Czarnen See*[42]. Dosyć często tego typu nazwa pojawia się przy pogańskich miejscach kultowych. Jezioro Czarne – *Schwarzer See*[43] – występuje na obszarze przypuszczalnego świętego lasu, w pobliżu kamienia w Warszkajtach. W 1374 r., przy opisie granicy Warmii biskupiej z zakonem krzyżackim, wymienione zostało *lacum Perküna*[44] (Jezioro Perkuna), z pewnością poświęcone temu bóstwu. W późniejszych latach nazywane było *Schwarzer Teich* (Czarny Staw)[45].

Stanowisko w Poganowie jest jedynym z nielicznych miejsc kultu Prusów, na którym przeprowadzono dokładne badania archeologiczne. Na podstawie znalezionej ceramiki stwierdzono, że ośrodek funkcjonował w X-XI w. W kręgu kamiennym, w centrum którego znajdował się posąg, odkryto kilkaset fragmentów kości zwierzęcych, głównie końskich. Świadczy to o rytualnych obrzędach składania ofiar z koni, które miały u Prusów znaczenie kultowe[46]. Wśród sanktuariów pogańskich na ziemiach pruskich najbardziej znane jest

[39] J. Jaskanis, *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, [w:] *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* t. 4, Warszawa 1977, s. 349.

[40] M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 135.

[41] W latach 1841-1851 przeprowadzono tzw. melioracje kruklińskie, w wyniku których poziom wody w Jeziorze Kruklin obniżył się o ok. 6 m; patrz: M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1998, s. 374; R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki...*, s. 47.

[42] G. D. Reymann, *Topographischen Special Karte von Deutschland*, 1838.

[43] *Messtischblatt 1689, Pr. Eylau,* 1:25 000, 1937.

[44] CDW, Bd. 2, s. 521, nr 497.

[45] *Messtischblatt 1788, Landsberg*, 1:25 000, 1936. Jezioro już nie istnieje, zostało całkiem zarośnięte, co ustaliłem podczas weryfikacji terenowej w lipcu 2009 r.

[46] M. Wyczółkowski, D. Makowiecki, *Horse sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn Province (Poland)*, Archaeologia Baltica, t. 11: 2009 , s. 295-304.

Romowe, opisane przez Piotra z Dusburga[47]. Miało być położone na terenie Nadrowii. Niestety nie wiadomo, gdzie dokładnie owe Romowe miało się znajdować. Z opisów kronikarskich nie wspomniano jednak o istnieniu na jego obszarze kamieni ofiarnych. Sanktuaria na obszarze Prus znajdowały się jeszcze w innych miejscach niż Romowe, jednak nie pozostawiły po sobie trwałego śladu. Być może takie istniało w okolicy dzisiejszego Mamonova (b. Heiligenbeil). Inne mogły zostać zaadaptowane przez kościół. Często bywało, że dawne miejsce kultu pogańskiego było zastępowane przez świątynie chrzescijańskie. Powyższa praktyka stosowana była w średniowieczu przez misjonarzy. Warunek był taki, aby nowa świątynia, wybudowana na miejscu starej, była bardziej okazała[48]. Takimi miejscami przejętymi przez kościół były między innymi Święta Lipka[49] oraz Łąki koło Bratiana, gdzie wybudowano klasztor na miejscu dawnego miejsca kultowego, poświęconego pruskiej bogini Majumy[50].

Drugą grupę monolitów kultowych stanowią pojedyncze głazy ofiarne. Przykładem jest „Święty Kamień" w Tolkmicku, poświęcony bóstwu *Gurko* (Kurche). Na nim rybacy składali w ofierze pierwsze złowione ryby. Głaz w Bisserkeim (późn. Gumbinnen, ob. Gusev) miał być bardzo wysoki. Na jego szczycie Prusowie składali ziarna zbóż, miód, mięso, wełnę i monety, co miało im przynieść pomyślność. Określając położenie kamienia w Maternick, Praetorius napisał, że znajdował się w odległości pięciu kroków od dębu, który był obdarzany przez Prusów wielką czcią. Autor opisał ceremonię obrzędową, wykonaną w tym miejscu przez starego wajdelotę. Nie jest wykluczone składanie przez Prusów, na tego typu monolitach, krwawych ofiar ze zwierząt. Taki obrzęd przypuszczalnie miał miejsce w Starych Juchach. Od spływającej po tutejszym kamieniu krwi (juchy) ma podobno pochodzić nazwa miejscowości.

Niektóre z kamieni ofiarnych, były w późniejszych latach czczone przez chrześcijan. Przykładem jest jaćwieski monument z Vistytis na Litwie. W dokumentach z miejscowego kościoła, pochodzących z XVIII w., zawarta jest informacja, że kamień był zwany „Najświętszej Trójcy". Jeszcze w początku XIX w. z kościoła w Vistytis, podczas dni Świętego Krzyża, głaz był miejscem pielgrzymek[51].

Zdecydowana większość monolitów ofiarnych posiada w górnej części wyżłobione zagłębienie, zwane potocznie „misą". Podczas weryfikacji terenowych odnotowałem je w obiektach z następujących miejscowości: Dybowa, Gierłoży, Jakunówki, Obelnikai, Tolkmicka, Vistytis i Żywek. Być może umieszczano w niej płody rolne, które następnie palono. Nie jest wykluczone, że „misa" miała za zadanie zatrzymać na kamieniu krew ofiaro-

[47] Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, s. 52-54, rozdz. III, cz. 5.

[48] M. Kosman, *Zanik pogaństwa w Prusach*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1: 1976, s. 22. Por. tekst Ugody w Dzierzgoniu z 7 lutego 1249 r. (PUB Bd. I/1, hrsg. v. R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 218).

[49] A. Mierzyński, op. cit., s. 62.

[50] G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych*, Pruthenia t. 4: 2009, s. 292.

[51] Informacja pochodzi z tablicy umieszczonej przy kamieniu. Za przetłumaczenie tekstu dziękuję dr. L. Palmaitisowi.

wanego bóstwom zwierzęcia[52]. Przy dwóch głazach z misą ofiarną, w Jakunówce i Vistytis, odnotowałem bruk kamienny. W Jakunówce bruk otacza obiekt kultu od strony wschodniej i południowej. Od północy i zachodu jest niewidoczny na powierzchni. Doskonale prezentuje się bruk przy monumentalnym głazie w Vistytis, który okala go na szerokość ok. 1 m. Bruk tworzą w większości otoczaki o średnicy 10-15 cm.

Trzecią grupę stanowią kamienie kultowe położone w obrębie cmentarzysk. Pod tego typu obiektami, podczas prowadzonych badań archeologicznych, stwierdzono warstwę spalonej ziemi, fragmenty naczyń ceramicznych i przepalone kości. Przypuszczalnie odbywały się się w tych miejscach ceremonie związane z pochówkami. Przepalona ziemia może świadczyć, że obrządek ten wykonywano przez wiele lat. Tego typu głazy nie posiadały tak imponujących rozmiarów, jak monolity ofiarne. Nie były to również obiekty służące za ołtarz przy składaniu bóstwom ofiar dziękczynnych lub błagalnych. Użytkowane były w okresie funkcjonowania nekropolii, w latach późniejszych zazwyczaj zapomniane. Część takich głazów ujrzała światło dzienne dzięki badaniom archeologicznym. Wśród nich na uwagę zasługują obiekty z cmentarzysk w b. Germau (ob. Dubrowce) na Sambii[53] i Kruklankach[54]. Warto zwrócić uwagę, że typowe kamienie kultowe także licznie występują w niewielkim odstępie od cmentarzysk. Jest to zazwyczaj odległość wynosząca ok. 1-2 km. W pobliżu sanktuarium kultowego w Żywkach[55] znajdowały się dwa cmentarzyska. Pierwsze z nich, pochodzące z okresu wpływów rzymskich, położone było w pobliskich Grądach[56], 1 km na północ. W odległości ok. 2 km na wschód, w Żywkach, istniało kolejne cmentarzysko z tego samego okresu. Nekropolę stwierdzono także w Gierłoży, w odległości ok. 600 m na południe od kamienia ofiarnego[57]. Liczne pochówki zostały odkryte w okolicy sanktuarium w Długim Kącie[58]. Kurhany zarejestrowano w pobliżu Św. Kamienia (k/ Tolkmicka), Zielenicy, Piszewa i Sarnik. Na Sambii cmentarzyska zarejestrowano w okolicy prawie wszystkich miejscowości, przy których odnotowano osobliwe kamienie[59].

[52] Ciekawy opis kultu pogańskiego, na obszarze Guberni Pskowskiej (ob. obszar Rosji w pobliżu krajów nadbałtyckich), zarejestrował na początku XX w. reporter F. Antonii Ossendowski. W okresie obfitych i długotrwałych opadów mieszkańcy pewnej wsi postanowili przebłagać i przeprosić dawnych bogów. Ossendowski pisze, że był świadkiem ceremonii przy kamieniu ofiarnym, który miał służyć za ołtarz Peruna. Głaz był położony na polanie, w sosnowym lesie. Obok niego znajdował się pień drzewa, które niegdyś otaczano czcią. Prowadzący ceremonię starszy mężczyzna, ubrany w białe płócienne ubranie, zarżnął na kamieniu czarnego koguta i zbroczył go krwią, która się na nim zebrała. Następnie maczał ręce we krwi i znaczył nią głowy uczestników ceremonii; F. A. Ossendowski, *Cień ponurego Wschodu*, Warszawa 1990, s. 32-33.

[53] M.J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu....*, s. 154.

[54] Kamień odnotowany w 1907 r. przez K. Stadiego, podczas badań cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Kruklankach, Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 1982/1 (*Kruglanken*).

[55] Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 816/1 (*Siewken*).

[56] Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 1523/1 (*Grunden*); J. Jaskanis, *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej...*, s. 272; M. Karczewski, *Źródła archeologiczne do badań nad zasiedlaniem Krainy Wielkich Jezior Mazurskich w okresie wpływów rzymskich*, Olsztyn 2001, s. 79.

[57] Teczka Gierłoż, pow. Kętrzyn ze zbiorów Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Za udostępnienie materiałów serdecznie dziękuję dr. M. J. Hoffmannowi.

[58] M.J. Hoffmann, op. cit., s. 152.

[59] Idem, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999.

Kolejną, czwartą grupę kamieni kultowych stanowią głazy z wyżłobionym śladem. Najczęściej są to odciski przypominające: stopę człowieka, kopyto końskie (często identyfikowane z diabłem) i nóżkę koguta. Pod koniec XIX w. rozgorzał wśród polskich historyków spór o to, czy znaki na kamieniach są pochodzenia naturalnego, czy też zostały wykute przez człowieka. Zdaniem Józefa Przyborowskiego takie monolity były średniowiecznymi znakami granicznymi. Gdy przejeżdżano granicę konno i ustalano w ten sposób jej przebieg, to wykuwano podkowę, natomiast gdy obchodzono na piechotę – stopę. Teza Przyborowskiego została jednak poddana surowej krytyce. Powołano się na fakt, że w żadnym średniowiecznym źródle nie mamy informacji o nakazie wykuwania na kamieniu podkowy lub stopy[60]. Zwrócono także uwagę na dokument z 1281 r., w którym książę pomorski Mestwin nadał klasztorowi cysterek z Żarnowca wieś Święcin. Znajduje się tam opis granicy, prowadzący do kamienia ze śladem stopy. Głaz ten nazywany był wcześniej przez miejscowych „Bożą Stopką": ***„lapidem** iuxta viam publicam positum, qui **Bozistopka** dicitur*"[61]. Z opisu jednoznacznie wynika, że odcisk ten nie był wykuty, jako znak graniczny, lecz istniał wcześniej. Przypuszczalnie identyczna sytuacja miała miejsce na ziemiach pruskich. Osobliwe znaki na kamieniach nie były dziełem rąk ludzkich lecz wytworem natury. W pogańskich czasach utożsamiano je z przekazem od bóstw. Gdy nastało na obszarze Prus chrześcijaństwo, odciski przypominające ślady kopyta identyfikowane były z dziełem diabła, natomiast podobne do ludzkiej stopy – Boga lub anioła. Wyżłobione w górnej części kamienia misę, również najczęściej interpretowano, jako dzieło „złych mocy".

Piątą grupę stanowią monolity kultowe, pod którymi złożono depozyt. Tego typu kamienie nie posiadały na powierzchni żadnych charakterystycznych cech. Często spoczywały na mniejszych głazach. Typowym takim przykładem z obszaru ziem pruskich jest obiekt z Awajek. Znaleziono pod nim miecz wikiński datowany na X-XI w. Nie jest wykluczone, że podobną rolę spełniał kamień z Bartężka, pod którym skryta była urna z prochami. Dodatkowo głaz posiadał zagłębienie w kształcie odciśniętej stopy. Wiele różnorodnych zabytków archeologicznych znajdowano w XIX w. przy kamieniu, na wzgórzu Rombinus.

Ostatnią, szóstą grupę, stanowią duże głazy, które mogły być obiektem kultu, jednak brak jest na ich powierzchni jednoznacznie potwierdzających to znaków. Często posiadają nazwę „Diabelski Kamień" i związane są z nimi miejscowe podania. Takim obiektami są między innymi dwa najokazalsze monolity z obszaru Warmii i Mazur: największy głaz w regionie z Bisztynka i drugi pod względem wielkości, z leśnictwa Knieja Łuczańska, w Puszczy Boreckiej. Obydwa noszą miano „Diabelskiego Kamienia". W przypadku powyższych głazów należy jednak zachować pewną ostrożność, ponieważ przed II wojną światową, używano wobec nich całkiem odmiennych nazw[62]. „Diabelskim Kamieniem" jest także duży granit, po-

[60] M. Baruch, op. cit, s. 11-12.

[61] *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, nr 327.

[62] Kamień z Puszczy Boreckiej nazywany był *Riesenstein* (Messtischblatt 1898, Kerschken, 1:25 000, 1926), natomiast z Bisztynka – Griffstein (Messtischblatt 1991, Bischofstein, 1:25 000, 1938).

łożony koło Sarnik, nad rzeczką Omazą. W pobliżu wsi Siniec znajduje się siodłowato uformowany kamień, o obwodzie 17 m i wysokości 1,6 m, dawniej nazywany *Blauer Stein*. Na uwagę zasługuje także obiekt z Wysokiej Wsi, zwany „Kamieniem Ofiarnym". Ten ostatni został poddany wnikliwej analizie przez archeologa Kazimierza Grążawskiego, który podważył jego znaczenie kultowe[63]. Otwory, jakie posiada głaz z Wysokiej Wsi, jego zdaniem nie są związane z tzw. „dołkami ogniowymi"[64], lecz zostały wydrążone przez ludzi w celu jego rozsadzenia. Z drugiej strony, podczas weryfikacji terenowej na obszarze dawnych ziem pruskich, przypuszczalny dołek ogniowy stwierdziłem jedynie na kamieniu w Obelnikai. Obiekt w przeszłości znajdował się na pograniczu jaćwiesko-litweskim. Na pozostałych kamieniach nie udało mi się stwierdzić tzw. „dołków ogniowych", służących przypuszczalnie do wzniecenia ognia podczas ceremonii, na kamieniach kultowych. Być może na obszarze ziem pruskich, w okresie plemiennym nie była to tak powszechnie stosowana praktyka, jak na terenie sąsiedniej Polski.

ROZMIESZCZENIE KAMIENI KULTOWYCH NA TLE OSADNICTWA WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO

Znaleźć odpowiedź na powyższe zagadnienie próbowali Wenskus i Hoffmann. Pierwszy z wymienionych zwrócił uwagę na położenie niektórych z kamieni ofiarnych w pobliżu grodzisk. Jak sam przyznał, nie udało mu się odnaleźć odpowiedzi. Uznał to za skomplikowane i problematyczne zagadnienie. Z drugiej strony Wenskus słusznie spostrzegł, że święte miejsca Prusów, jak lasy, rzeki i jeziora znajdowały się na obrzeżach osadniczych. Zajmowały obszary położone na pograniczu ziem plemiennych i włości wewnątrzplemiennych[65]. Inaczej zapatrywał się na tą problematykę Hoffmann, który poparł teorię Wilhelma Sahma. Jego zdaniem, na przykładzie kamienia ofiarnego w Grundfeld, na obszarze Natangii, można przypuszczać, że Prusowie mieli swoje ośrodki kultu w centrum włości[66]. Analizując powyższy przypadek wydaje się jednak, że monolit kultowy z Grundfeld, jak i odległy od niego o ok. 2 km targ pruski w *Gerkin*[67] (niem. Görken) znajdowały się na obrzeżach osadniczych. Wracając do pierwotnej tezy Wenskusa o bliskiej zależności niektórych grodów i obiektów kultowych, zwrócił on uwagę na *Teufelsstein*, leżący na grodzisku *Pillberg* przy b. Plinken oraz głazy z Grundfeld, Rombinus, Sępopola i Starych Juch. Zaznaczył, powołując się na literaturę, że powyższe obiekty ulokowane były w pobliżu założeń obronnych[68]. W przypadku kamieni w Sępopolu i Starych Juchach trudno jest moim zdaniem uchwycić

63 K. Grążawski, *Kamień kultowy w Wysokiej Wsi pod Dylewską Górą na tle osadnictwa mikroregionu*, (w niniejszym tomie).
64 Problematyka dołków ogniowych została obszernie omówiona w publikacji J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, *Wiara z demonem w tle.*
65 R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze...*, s. 299-316.
66 M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu...*, s. 156-159.
67 Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej,* s. 138, nr 133: *terram Nattangiae usque ad forum, quod dicitur Gerkin.*
68 R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze...*, s. 309.

kontekst ich związku z grodziskiem. Co się tyczy Sępopola, to nie jest wiadome, gdzie pierwotnie znajdował się głaz zwany *Pogrant*. Monolit w Starych Juchach położony jest w odległości ok. 2 km od grodziska, lecz trudno doszukiwać się w tym przypadku bezpośrednich zależności. Kamień ofiarny na grodzisku w Gross Hausenberges zarejestrował Guise, podczas inwentaryzacji założeń obronnych w latach 1826-28. Nie został jednak w późniejszych latach odnaleziony przez Hansa Crome, podczas jego wizytacji na tym założeniu obronnym. Na północ od Elbląga, w Jagodnie, znajduje się monolit kultowy, zaś w odległości ok. 300 m na zachód usypany jest kopiec ziemny zwany *Heidenburg* (Pogański Zamek)[69]. Obiekt ma kształt ściętego stożka, wysokiego na ok. 2,5 m. Od strony zachodniej zachowały się jeszcze relikty fosy i wału[70]. Kamień w kształcie graniastosłupa, leżącego na dłuższym boku, stwierdziłem u podnóża grodziska na Wyspie Kormoranów[71], w czasie weryfikacji terenowej w lutym 2006 r. Głaz położony jest przy południowym stoku wału. Podczas badań archeologicznych w Poganowie odkryto obrobiony monument kamienny, na obszarze wchodzącym w skład założenia kultowego[72]. Umiejscowiony został w obrębie kompleksu osadniczego, z gródkiem strażniczym. W trzech ostatnich przypadkach, rzeczywiście można doszukiwać się związku kamienia z grodziskiem. Należy jednak zauważyć, że wszystkie trzy wymienione obiekty położone były na rubieżach plemiennego osadnictwa wczesnośredniowiecznych Prusów. Niektóre kamienie ofiarne, np.: w Dybowie i Marchewkach, znajdowały się na wzniesieniach, skąd roztacza się widok na jezioro. Głazy w Kornievie (b. Zinten) i Jakunówce położone są na wzgórzach, które w czasach pogańskich przypuszczalnie miały znaczenie sakralne. Obiekt w Kornievie leżał na wzniesieniu zwanym *Pohrener*. W odległości ok. 1 km na zachód od tego kamienia znajdowała się Święta Góra – *Heiliger Berge*[73]. „Diabelski Kamień" z Jakunówki spoczywa na stoku góry zwanej dawniej *Höllen-Berg* („Piekielna Góra")[74].

Dokonując próby rozmieszczenia kamieni kultowych funkcjonujących w okresie wczesnego średniowiecza na ziemiach pruskich zaobserwować można, że znajdowały się zazwyczaj na obrzeżach osadniczych plemion lub mniejszych jednostek terytorialnych, jak *terra*. Prusowie nie znali granic liniowych. Pas pustki osadniczej, gdzie dominowały lasy, obszary podmokłe i niedostępne, stanowił rozgraniczenia między poszczególnymi plemionami. Zazwyczaj szerokość obszaru „ziemi niczyjej" wahała się od kilku do kilkunastu km. Na tym terenie najczęściej spotykamy się z występowaniem ważnych miejsc *sacrum*, takich jak święte lasy, jeziora, rzeki, wzgórza i pola. Monolity kultowe położone były na pograniczach

[69] *Deutsche Heereskarte, Cadinnen Blatt Nr 1782*, 1:25 000, 1944.

[70] M. F. Jagodziński, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, Warszawa 1997, s. 41.

[71] E. Hollack, *Erläuterung zur...*, s. 186; H. Crome, *Verzeichnis der...*, s. 142 (wg. J. Guise - szaniec obronny na wyspie „Weicko").

[72] J. Łapo, *„Corpus" pruskich „bab" kamiennych*, [w:] *Pruskie baby kamienne*, red. J. M. Łapo, G. Białuński, Olsztyn 2007, s. 12-13. Nie zgadzam się z autorem artykułu J. Łapo i z odkrywcą M. Wyczółkowskim, że jest to antropomorficzna rzeźba kamienna tzw. „baba pruska". Moim zdaniem jest to kamienny idol, raczej przypominający fallusa, być może związany z kultem płodności.

[73] *Topographische Karte 1:25 000, 1587 Zinten*, 1940.

[74] *Topographische Karte 1:25 000, 1897 Gross Garten*, 1940.

plemiennych. Odgrywały najczęściej rolę ołtarza przy ceremoniach religijnych. Znajdowały się w odległości ok. 1-2 km od najbliższych osiedli. Biorąc pod uwagę szerokość obszaru pustki osadniczej, wynoszącej średnio kilkanaście km, kamienie ofiarne można przyporządkować do terytoriów poszczególnych plemion.

Poddając analizie terytorium Pomezanii, wszystkie monolity kultowe położone są na obrzeżach osadniczych. Identycznie wygląda sytuacja w przypadku antropomorficznych rzeźb kamiennych, które także osadzone są na jej obrzeżach[75]. Od strony północno-zachodniej Pomezania dochodziła okolic Malborka, gdzie odnotowano kultowy dąb i głaz. Na przeciwległym, południowo-wschodnim krańcu, gdzie ziemia *Rudencz* graniczyła z Sasinią, położone są Mątyki. Na pograniczu z Pogezanią znajdowały się kamienie z Awajek i Karnit. Powyższe obiekty występowały na skraju osadnictwa pomezańskiego. Natomiast po stronie pogezańskiej odnotowany został kamień z odciskiem stopy w Bartężku. Na obszarze pogranicznym między tymi plemionami istnieją miejscowości, które pierwotnie miały w nazwie człon *~hagen*, *~hayn,* co jest utożsamiane z przesieką (osiekiem). Tego typu umocnienia liniowe, zrobione ze ściętych drzew i posadzonych kolczastych krzewów, znajdowały się w Prusach zazwyczaj na obrzeżach osadniczych. Między Pomezanią i Pogezanią spotykamy sześć tego typu miejscowych „nazw obronnych": Winkenhagen (Winiec), Nickelshagen (Liksajny), Altenhagen (Majdany), Wolfhagen (Bynowo), Grünhagen (Zielonka Pasłęcka) i Hagenau (Chojnik)[76]. Część z nich, jak: *Hayn*[77] (Wolfhagen), *Aldenhayn*, *Nicloshayn* i *Winkenhayn*[78] poświadczona jest także w źródłach średniowiecznych. Podobną sytuację możemy zaobserwować między Sambią i Natangią. Na południe od Pregoły występowały miejscowości: Löwenhagen *Lewenhayn*, Ottenhagen *Ottonhayn* i Reichenhagen *Rychenhayn*[79]. Poniżej nich, na obszarze Natangii, położona jest wieś Underwangen (ob. Chekchovo), w której odnotowano eratyk kultowy. Miejscowość wzmiankowana jest w 1437 r., jako *Udirwange*[80]. Nazwa jest niewątpliwie pruskiego pochodzenia. Drugi jej człon *~wange* w języku Prusów miał oznaczać „koniec"[81], co być może miało znaczenie w przypadku położenia tej wsi na obrzeżach osadnictwa natangijskiego. Na północ od Pregoły, na terenie Sambii znajdował się święty las Prusów, poświadczony w źródłach krzyżackich. Pozostała po nim także nazwa miejscowości b. Heiligenwalde. Nieco dalej na zachód znajduje się wieś b. Stangou, w której dokumencie lokacyjnym jest wzmianka o kamieniu. Jak widać na powyższych przykładach kamienie ofiarne występowały na obrzeżach osadniczych. Dalej za nimi pozostawała już tylko przesieka i pas ziemi niezamieszkanej. W niezwykle czytelny sposób, na podstawie

[75] S. Szczepański, *Baby pruskie w kontekście osadniczym wczesnośredniowiecznej Pomezanii*, Rocznik Olsztyński, t. 19 (w druku).
[76] H. Crome, *Längswälle in Ostpreussen*, Mannus, 1937, s. 80.
[77] PUB Bd. II/1, hrsg. v. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1939, nr 486.
[78] *Das Grosse Zinsbuch*, s. 9, 33, 35.
[79] Ibidem, s. 51-52.
[80] Ibidem, s. 49-50.
[81] M. Klussis, op. cit., s. 245. Pod uwagę należy brać także „las dębowy" - *dameraw, wangus* – por. *Elbing Vocabulary*, oprac. P. Holcwesscher, L. Palmaitis, Kaunas 2004, nr 588.

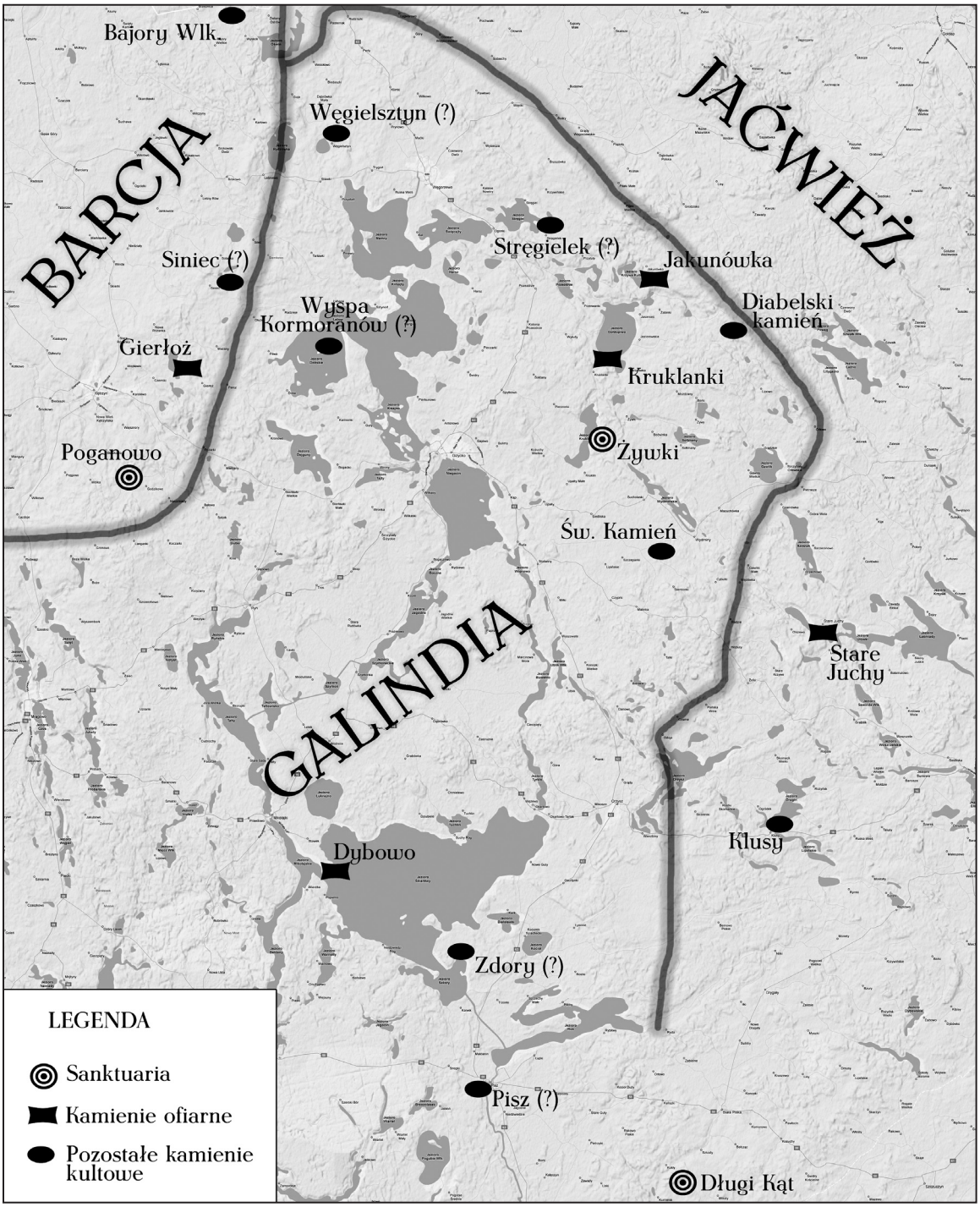
źródeł pisanych, możemy zaobserwować takie położenie kamieni kultowych na pograniczu Barcji i Galindii. W świetle dokumentu spisanego w dniu 29 września 1326 r., na zamku w Gierdawach, granica przebiegała od Jeziora Oświn – *see Assuenus* – do Jeziora Rydzówka – *see Resov*. Kolejnym punktem były lasy w pobliżu Wopławek oraz wsi Boże: „*walt kirne bis czu wopelauken* [...] *walt bosin*". W dokumencie jest jeszcze informacja o lesie zwanym *Tauro*, leżacym przy Jeziorze Kiersztanowskim: „*walde tauro bis den see kirsno*"[82]. Zakreślając hipotetyczną granicę między wyżej wymienionymi plemionami, można zauważyć, że po stronie Bartów znajdują się obiekty przy następujących miejscowościach: Bajory Wielkie, Siniec, Gierłoż i Poganowo. Powyższe stanowiska znajdują się już na skraju osadnictwa. Podobnie sytuacja wygląda po stronie Galindii – przypuszczalne kamienie kultowe w Węgielsztynie i na Wyspie Kormoranów, także położone są na jej rubieżach. Identycznie wygląda sytuacja na pograniczu galindzko-jaćwieskim oraz na pozostałych ziemiach plemiennych.

Po dokonaniu przez Krzyżaków podboju ziem pruskich, duże eratyki często wykorzystywano, jako punkty graniczne między poszczególnymi miejscowościami. Wielokrotnie w dokumentach lokacyjnych można spotkać wzmianki o tego typu obiektach. Oprócz wymienionych wcześniej przeze mnie kamieniach, wzmiankowanych w dokumentach lokacyjnych z 1284 r. dla b. Bolbitten i z 1304 r. dla b. Stangau, można dodać duży głaz graniczny - *magnum lapidem* - odnotowany w 1305 r., w nadaniu dla Königssee[83] (ob. Królikowo, na wschód od Dzierzgonia). Jak widać duże eratyki traktowano, jako trwałe i niezniszczalne obiekty, stąd ich częste wykorzystywanie przy ustalaniu granic wiejskich włości. Niektóre z opisanych w artykule kamieni, dały nazwę miejscowościom, przy których się znajdowały: Bisztynek – Bisschoffsteyn[84], Czerniki – Swarczensteyn[85] i Siniec – Plawensteyn[86], później Blaustein. Nie jest wykluczone, że od głazów kultowych może pochodzić także Olsztyn – Allensteyn[87] i Węgielsztyn – Engelsteyn[88].

W pogańskich czasach kamień był traktowany, jako niezniszczalny element natury, ale wiele z opisanych w artykule monolitów kultowych nie przetrwało do dzisiejszych czasów. Często w celach gospodarczych poddawane były próbom rozsadzenia. Ślady nawiertów widoczne są między innymi na głazach w: Bajorach Wielkich, Starych Juchach, Vistytis i Wysokiej Wsi. Część z kamieni uległa jednak bezpowrotnemu zniszczeniu. Warto też pamiętać, że na obszarze Warmii i Mazur, eratyki posiadające obwód powyżej 8 m, podlegają ochronie pomnikowej. W przypadku głazów, co do których istnieje podejrzenie o ich historycznym i kulturowym znaczeniu, wszystkie bez względu na rozmiar, należy zabezpieczyć właściwą ochronę konserwatorską. Problem w tym, że znaczna część z istniejących kamieni

[82] CDW, Bd. 1, nr 230.
[83] PUB, Bd. I/2, s. 523-524.
[84] CDW, Bd. 3, nr 184.
[85] *Das Grosse Zinsbuch*, s. 28; dotyczy kamienia w Gierłoży. Czerniki położone są w odległości ok. 2 km od obiektu.
[86] Ibidem, s. 29.
[87] CDW, Bd 2, nr 202.
[88] *Das Grosse Zinsbuch*, s. 59. W przypadku nazwy Bartenstein (ob. Bartoszyce) wydaje się, że pochodzi od twierdzy, a nie od kamienia.

kultowych nie jest prawem chroniona, co najwyżej podlega ochronie, jako obiekt przyrody nieożywionej. Analizując dokumentację realizowaną w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (tzw. AZP) z obszaru województwa warmińsko-mazurskiego zauważyłem, że jedynie kilka tego rodzaju monolitów zostało tam odnotowanych. Żaden z kamieni kultowych nie został uwzględniony w wykazie zabytków archeologicznych, jakie ustala Wojewódzki Konserwator Zabytków. Inaczej sprawa wygląda w sąsiednich krajach, należących do Wspólnoty Europejskiej. Kilka obiektów, z obszaru dawnych ziem pruskich, znajduje się obecnie na Litwie. Dwa z nich, kamień na wzgórzu Rombinus i w pobliżu Vistytis, są prawnie uznane za zabytki archeologiczne. Informują o tym między innymi znajdujące się przy nich tablice. Dużo z opisywanych w artykule obiektów zostało zniszczonych jeszcze przed II wojną światową, ale jest również kilka przypadków z okresu powojennego. Kuriozalnym takim przykładem jest „Święty Kamień" z Łąk Staświńskich koło Wydmin. Pomimo, że był ze względu na rozmiary zabytkiem przyrody nieożywionej (prawem chroniony), w 1988 r. został zabrany przez lokalne władze i przerobiony na ...pomnik poświęcony Bojownikom o Wolność Warmii i Mazur.

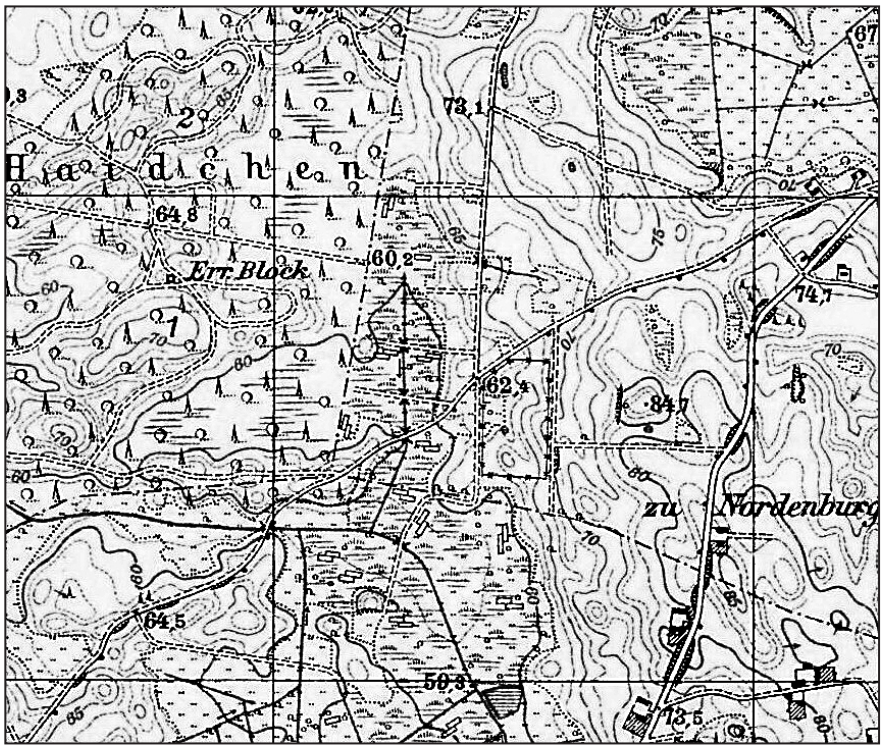

Ryc. 1. Występowanie kamieni kultowych na obszarze Wielkich Jezior Mazurskich, oprac. graf. M. Pacholec, za co koledze serdecznie dziękuję. Zrealizowano na podkładzie mapy google

KATALOG KAMIENI KULTOWYCH NA OBSZARZE ZIEM PRUSKICH

1. Awajki, gm. Pasłęk, niem. Awecken, Kr. Mohrungen
Monolit kamienny odkryty w latach 40. XIX w. w pobliżu miejscowości Awajki, na wzgórzu, między jeziorami Piniewo i Sambród. Wedle opisu kamień był dużych rozmiarów i otaczały go mniejsze głazy. Znaleziono pod nim żelazny miecz pochodzenia skandynawskiego, datowany na X-XI w. z inskrypcją *Ulfber(th)*.
Lit.: E. Hollack, *Erläuterung zur*..., s. 9; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

2. Bajory Wielkie, gm. Srokowo, niem, Gross Bajohren, Kr. Gerdauen
Ciemnoróżowy granitognejs o wymiarach: obwód 9 m, wysokość 0,6 m, długość 3,2 m i szerokość 2 m. Kamień jest znacznie zagłębiony w ziemi. Posiada liczne otwory odstrzałowe i jest bardzo zniszczony w wyniku działalności człowieka. Wymieniony przez Voigta, jako monolit ofiarny, leżący przy Nordenburgu. Obecnie głaz znajduje się na obszarze Polski, tuż przy granicy państwowej z Rosją.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392; *Messtischblatt 409, Nordenburg*, 1:25 000, 1933; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153 (w powyższych publikacjach obiekt przyporządkowany do Nordenburga, ob. Kryłowo); W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 27.

Ryc. 2. Kamień ofiarny z Bajorów Wielkich (dawniej w literaturze Nordenburg) – *Err. Block* – na mapie *Nordenburg, Messtischblatt 409, 1:25 000*, 1933

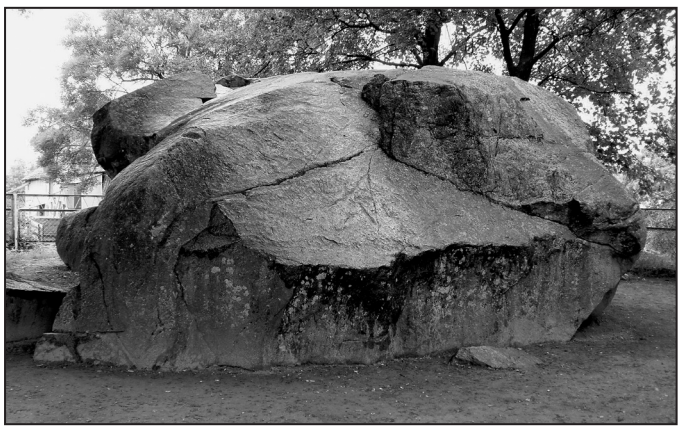
3. Bartężek, gm. Morąg, niem. Bärting, Kr. Mohrungen
W pobliżu wsi znajdował się monument kultowy z odciśniętą tzw. „bożą stópką". Według legendy ślad miał zostawić sam Bóg, który nastąpił na niego, gdy był jeszcze miękki. Pod kamieniem znaleziono urnę z prochami. Głaz wysadzony został w XIX w.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 378; M. Baruch, *Boże stopki*, s. 52.

4. Bartoszyce, gm. loco, niem. Bartenstein, Kr. loco
Kamienna misa, ustawiona w Bartoszycach, na skrzyżowaniu ulic Bohaterów Warszawy i Marii Curie-Skłodowskiej, w towarzystwie „bab pruskich": Bartla i Gustebaldy. Misa wykonana jest z czerwonego granitu. Wysokość jej (bez dorobionej współcześnie kamiennej podstawki) wynosi 50 cm, średnica 90 cm, zaś zagłębienie sięga do 40 cm. Krawędzie zewnętrzne zabytku są bardzo zniszczone.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 387 i 391 (Beckherrn wśród osobliwych kamieni z Bartoszyc wymiania także „Gustebaldę", która jest uważana za tzw. „babę pruską"); M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

5. Berkowo, gm. Wydminy, niem. Berghof, Kr. Lyck
W pobliżu wsi znajdował się głaz narzutowy, zwany *Opferstein*, z wyrytym krzyżem.
Lit.: J. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur w czasach nowożytnych*, (w niniejszej publikacji).

6. Biskupiec, gm. loco, niem. Bischofsburg, Kr. Rössel
Voigt wymieniał kamień ofiarny, położony między Biskupcem i Barczewem.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392.

7. Bisztynek, gm. loco, niem. Bischofstein, Kr. Rössel
Największy głaz narzutowy na obszarze północno-wschodniej Polski. Kamień z Bisztynka, to szary granit, o licznych szczelinach, powstałych w wyniku procesu wietrzenia. Jego wymiary: obwód 28 m (mierzony na wysokości 1 m), wysokość 3,16 m, długość 9 m, szerokość 5,8 m. Obecnie potocznie zwany jest „Kamieniem Diabelskim". Związana jest z nim legenda, że został przyniesiony z Afryki przez diabła. Od niego podobno wywodzi się niemiecka nazwa miasteczka *Bischofstein* – „Biskupi Kamień". Przed II wojną światową głaz nazywano *Griffstein*.

Ryc. 3. Diabelski Kamień w Bisztynku, fot. R. Klimek

Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 386; *Messtischblatt 1991, Bischofstein*, 1:25 000, 1938; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 23-24; J. Bagiński, *Bisztynek. Powstanie miasta*, [w:] *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, pod red. W. Koryckiej, Olsztyn 1969, s. 141-142.

8. b. Bolbitten, Kr. Heiligenbeil, ob. Federacja Rosyjska
Kamień zwany *Plausdinis* „Wspaniały", wzmiankowany w dokumencie lokacyjnym z dnia 17 maja 1284 r., jako punkt graniczny dla wsi Bolbitten: *„ad **lapidem,** cui nomen **Plausdinis**"*. Kamień rozdzielał obszar dóbr b. Bolbitten i b. Wesslienen. Jego wymiary wynosiły 5 stóp długości, 4 szerokości i 2 wysokości. Posiadał także odcisk kopyta konia i nóżki koguta. Bolbitten był położony na obszarze biskupstwa warmińskiego, na wschód od Bałgi (ob. Wiesoloje).
Lit.: PUB, Bd. 1/2, s. 279, nr 438; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 384.

9. Borisovo, niem. Kraussen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Monument kultowy o wymiarach 2,5 m x 3,5 m, odkryty podczas badań archeologicznych prowadzonych przed II wojną światową. Otoczony był u podstawy dziesięcioma dużymi głazami o średnicy 1 m. Luki między nimi wypełniały mniejsze kamienie. Przy zachodniej stronie obiektu stwierdzono intensywne ślady nagromadzonej czarnej spalenizny po paleniu ognisk.
Lit.: M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153-154.

10. Braniewo, gm. loco, niem. Braunsberg, Kr. loco
W Braniewie, na dawnej granicy między Starym i Nowym Miastem, znajdował się kamień zwany *Teufelsstein*, z odciśniętym diabelskim kopytem. Jego opis znalazł się w średniowiecznym dokumencie, przytoczonym przez Beckherrna. Drugi z głazów miał być położony na południe od miasta, w rzece Pasłęce.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 379 i 392.

11. Chekchovo, niem. Underwangen, Kr. Pr. Eylau, ob. Federacja Rosyjska
W pobliżu wsi kościelnej b. Underwangen miał znajdować się granitowy kamień ofiarny z wyżłobioną rynną w górnej części. Na północ od powyższej miejscowości istniały następujące wsie: Blaustein, Schwarzstein i Weissenstein.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., 1893, s. 390.

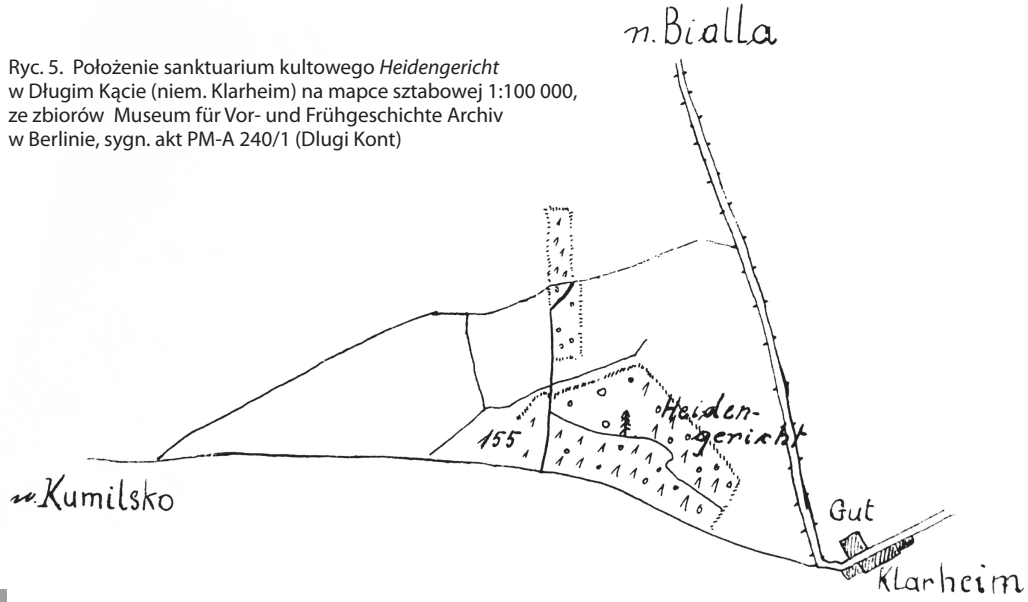
13. Długi Kąt, gm. Biała Piska, niem. Dlugi Kont (Klarheim), Kr. Johannisburg
Dawne sanktuarium kultowe znajduje się w lesie, w odległości ok. 1,2 km na północny-zachód od wsi Długi Kąt. Miejsce zostało odkryte przez nauczyciela z pobliskich Bogumił p. Skoka. Niezwłocznie po zgłoszeniu, w maju 1925 r. inwentaryzował je Wilhelm Gaerte z Museum Prussia w Królewcu. Wyznaczone jest przez głazy o długości 80-100 cm, które

ustawione pionowo tworzyły krąg o średnicy 20 m. Podczas wizytacji Gaerte stwierdził ubytki kamieni w zewnętrznym pierścieniu. W centralnej części znajdował się pień kilkusetletniej złamanej jodły, natomiast bezpośrednio na północny-wschód od drzewa ulokowany był płaski kamień o wymiarach 2,3 x 1,2 m, ułożony na mniejszych głazach. Od strony południowej w kamieniu istnieje koliste wcięcie, które przypuszczalnie jest związane z jego przyleganiem do pnia drzewa. Opisywane miejsce w literaturze niemieckiej wzmiankowane było *Heidengericht*, co znaczyło „Pogański Sąd". W polskiej literaturze powojennej użyto także określenia „Stara Kamnica" (Zbornica Kamieni).

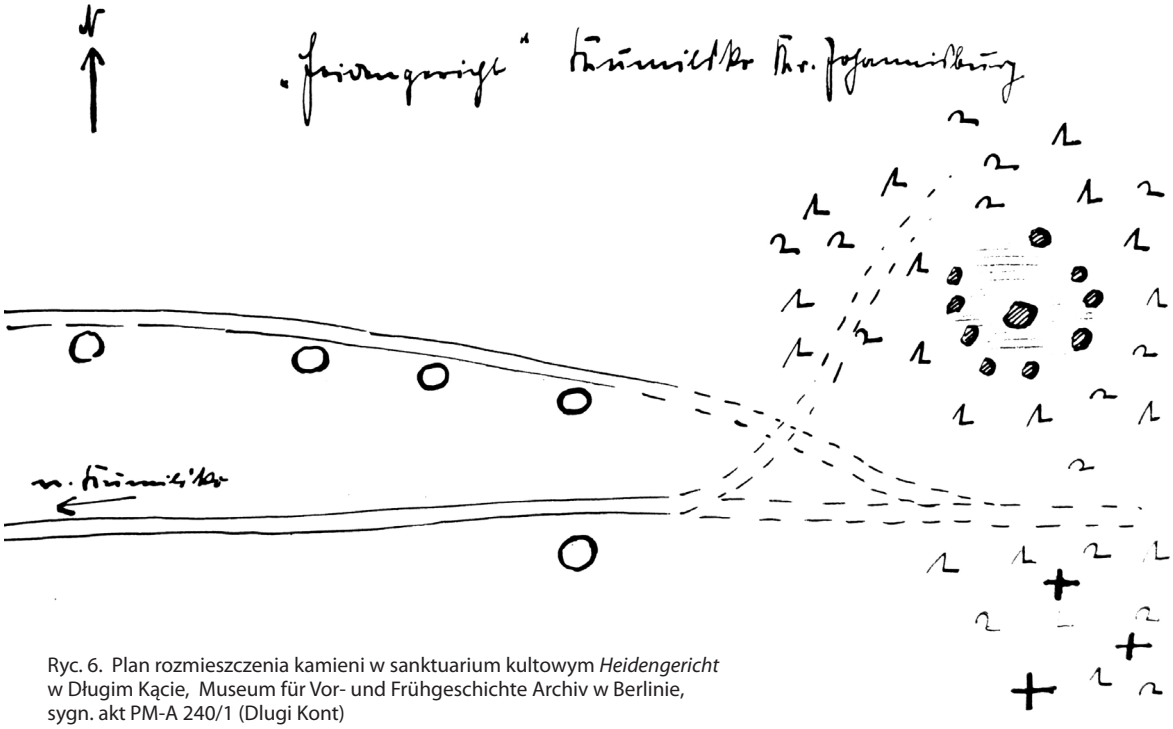
Lit.: Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 240/1 (Dlugi Kont); W. Gaerte, *Die „Kulturstätte" von Klarheim*..., s. 319-320; *Messtischblatt Nr 2498/2598, Kosuchen*, 1:25 000, 1936; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 45 Johannisburg-Gehlenburg-Kolno*, Berlin 1939; *Pisz. Z dziejów miasta i powiatu*, pod red. A. Wakara, Olsztyn 1970, s. 41; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*...., s. 152; R.W. Pawlicki, P. Sikorski, *Z dziejów Ziemi Piskiej. Ołtarz Galindów w Długim Kącie*, [w:] *Czarownice – Funeralia lednickie 2*, Wrocław-Sobótka 2000, s. 147-150.

Ryc. 4. Widok na „stół ofiarny" i szczątki pnia starej jodły w sanktuarium kultowym w Długim Kącie, fot. P. Banach

Ryc. 5. Położenie sanktuarium kultowego *Heidengericht* w Długim Kącie (niem. Klarheim) na mapce sztabowej 1:100 000, ze zbiorów Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 240/1 (Dlugi Kont)

Ryc. 6. Plan rozmieszczenia kamieni w sanktuarium kultowym *Heidengericht* w Długim Kącie, Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 240/1 (Dlugi Kont)

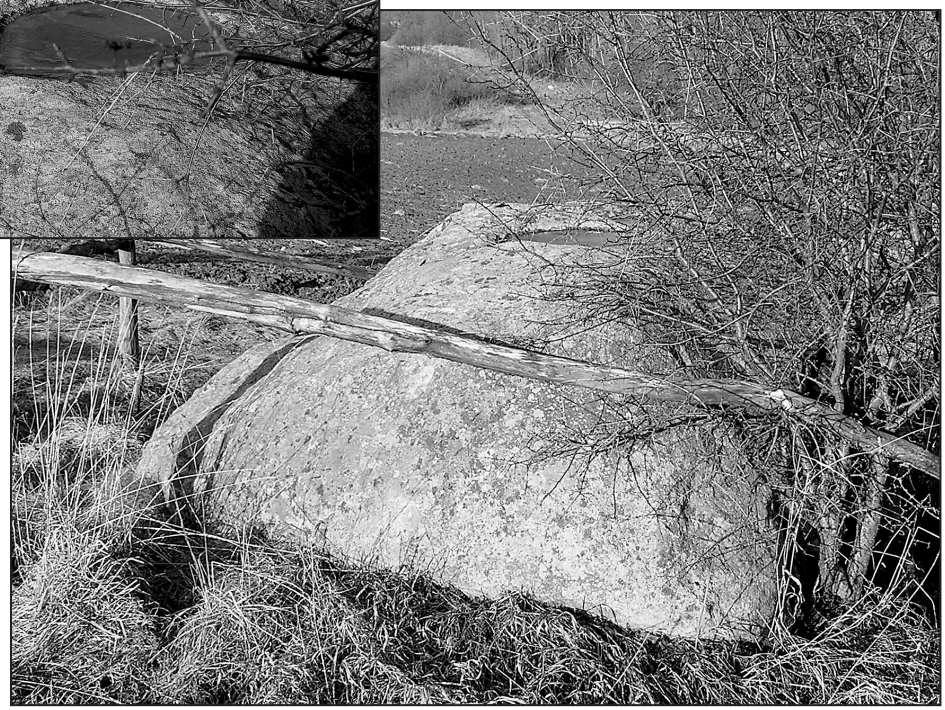
14. Domnovo, niem. Domnau, Kr. Bartenstein, ob. Federacja Rosyjska
Ćwierć mili od Domnowa znajdował się *Teufelstein*, posiadający w górnej części trzy zagłębienia, przypuszczalne misy ofiarne. Niewykluczone, że głaz położony był na północ od Domnowa, na obszarze świętego gaju. Według Voigta miejsce to było poświęcone bogu Patollowi (Pikullosowi).
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 383.

15. Dubrovka, niem. Regehnen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Duży blok granitowy odkryty na północnym skraju rozległego cmentarzyska. W bezpośrednim sąsiedztwie i pod głazem znajdowała się spalenizna i fragmenty glinianych naczyń. Do zachodniej krawędzi monolitu przylegała konstrukcja o wymiarach 60 x 30 cm, która zbudowana była z pionowo ustawionych kamieni i wypełniał ją biały piasek. Bezpośrednio na północ od tego miejsca znajdował się drugi głaz o wymiarach 70 x 60 x 30 cm, podparty trzema mniejszymi. Pod tą konstrukcją odkryto 30 fragmentów ceramicznych. Przy północnej ścianie kamienia stwierdzono bardzo twardą, rdzawo-brunatną ziemię, której miąższość wynosiła aż 125 cm.
Lit.: J. Jaskanis, *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej*...., s. 239-240; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 154.

16. Dybowo, gm. Mikołajki, niem. Dommelhof, Kr. Sensburg
Jest to różowy granit, ulokowany na kulminacji wzgórza, w pobliżu Jeziora Śniardwy. Głaz posiada dwie „misy ofiarne", jedną owalną o średnicy ok. 50 cm i głębokości ok. 15 cm. Drugie zagłębienie ma kształt podłużnej rynienki. Wysokość obiektu sięga 1,2 m, obwód 12,15 m, długość 4,5 m, szerokość 2,6 m.
Lit.: W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 54; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153-154.

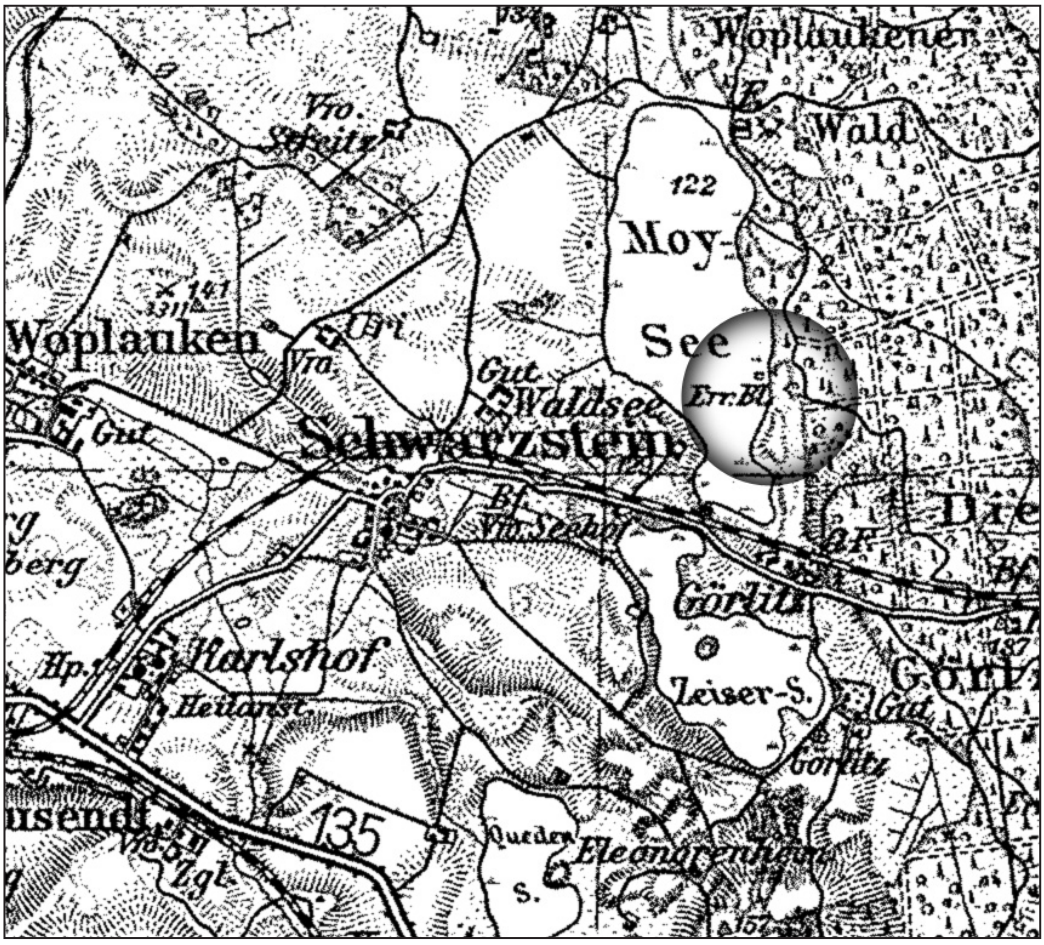
Ryc. 7. Widok na dwie „misy ofiarne" kamienia ofiarnego w Dybowie, fot. R. Klimek

Ryc. 8. Widok od strony zachodniej na kamień ofiarny w Dybowie, fot. R. Klimek

17. Dzierzgoń, gm. loco, niem. Christburg, Kr. Stuhm
Kamień kultowy wzmiankowany przez Voigta.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

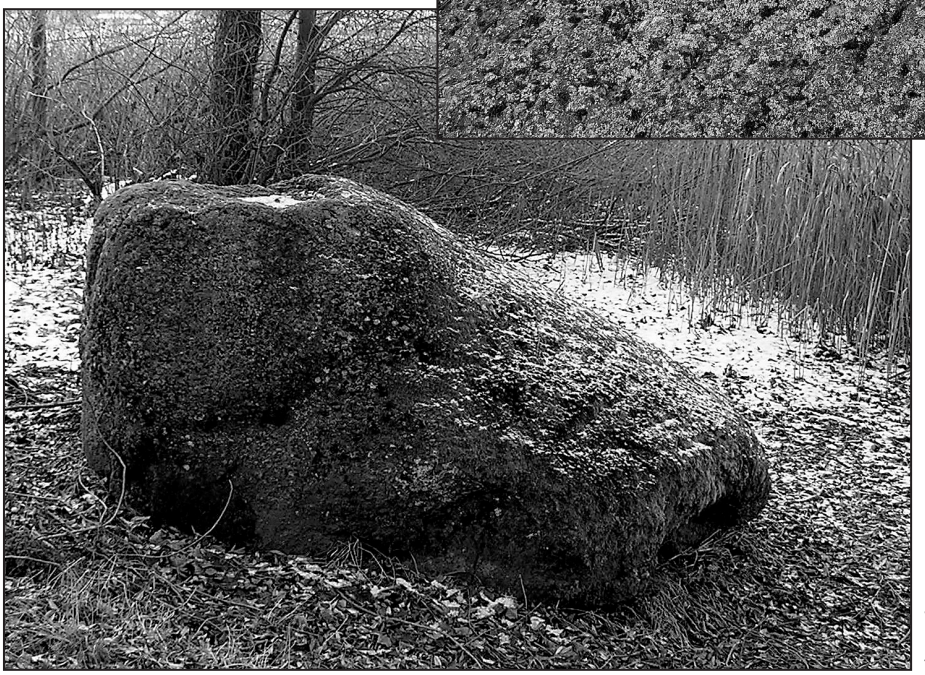
18. Gierłoż, gm. Kętrzyn, niem. Görlitz, Kr. Rastenburg
Głaz położony jest nad wschodnim brzegiem Jeziora Moj. Jest to granit rapakivi, którego wysokość sięga 1,25 m, zaś obwód 9 m. W jego górnej części wyżłobiona jest „misa ofiarna" o średnicy ok. 60 cm. Bezpośrednio od strony południowej przylega do niego duży płaski kamień, przypuszczalnie pełniący dawniej rolę „stołu ofiarnego". Z głazem związane jest podanie ludowe.
Uwaga: Beckherrn błędnie ustalił, że głaz znajduje się przy kościele w Czernikach.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 389; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys*, Berlin 1939; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 27; T. Swat, *Dzieje wsi*, [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, pod red. A. Wakara, Olsztyn 1978, s. 167 ; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155;

Ryc. 9. Diabelski Kamień z Gierłoży – Err. Bl.- na mapie *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys*, Berlin

Ryc. 10. „Misa ofiarna" Diabelskiego Kamienia w Gierłoży, fot. R. Klimek

Ryc. 11. Diabelski Kamień w Gierłoży, widziany od północnego-wschodu, fot. R. Klimek

19. b. Gross Hausenberges, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska

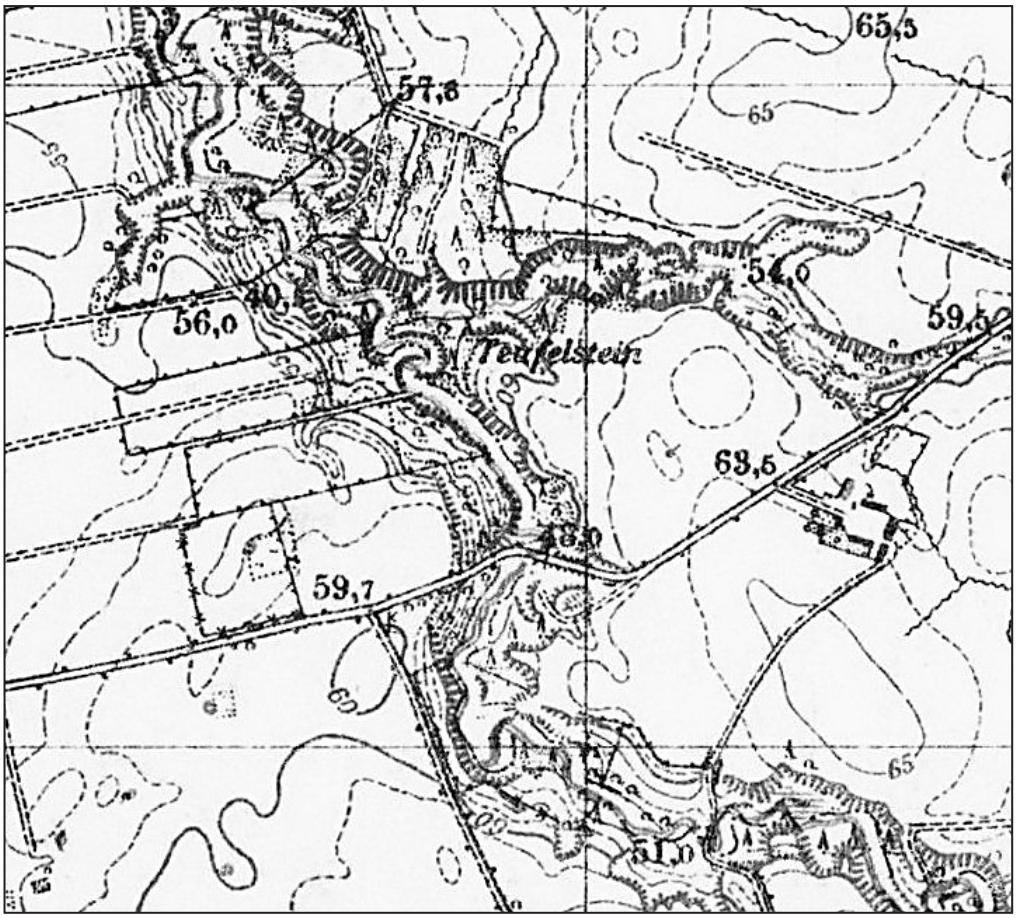
W b. Gr. Hausenberges, w pobliżu b. Germau (ob. Russkoye), na grodzisku pruskim odnotowany został wysoki kamień ofiarny. Zdaniem Guise, inwentaryzującego obiekt w latach 1826-1828, głaz znajdował się w południowo-zachodniej części założenia obronnego. Według Crome miejsce jego położenia jest już nie do ustalenia.

Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 391; H. Crome, *Verzeichnis der*..., „Prussia", Bd. 34, 1940, s. 30.

20. b. Grundfeld, ob. w obrębie Chapayev (niem. Schlautienen), Kr. Pr. Eylau, ob. Federacja Rosyjska

Monolit kultowy, dawniej zwany przez miejscową ludność *Teufelstein*. Wymiary obiektu: obwód 8 m i wysokość 1,25 m. W górnej części stwierdzone zostało owalne nieckowate wyżłobienie o wymiarach 1,5 x 1 m, przypuszczalna misa ofiarna.

Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 392-393; W. Sahm, *Der Opferstein bei Grundfeld*...., s. 170-174; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 309, przyp. 84; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 156-159.

Ryc. 12. *Teufelstein* z Grzechotek na mapie 1586 *Deutsch Thierau, Topographische Karte 1:25 000*, 1942

21. Gusev, niem. Bisserkeim, później Gumbinnen (pol. Gąbin), Kr. loco, ob. Federacja Rosyjska

Kamień kultowy wzmiankowany przez Praetoriusa. Był to wysoki głaz, na którym Prusowie składali w ofierze bóstwu *Gurcho* (Kurke) między innymi monety, ubrania i wełnę.

Lit.: M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*...., s. 254; J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, s. 80; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 391.

22. Jagodno, gm Elbląg, niem. Gr. Wogenap, Kr. Elbing
Głaz zwany *Heidenstein* – „Pogański Kamień", położony jest w lesie, między Jagodnem, a Pruchnikiem. Posiada zagłębienie w górnej części, będące przypuszczalnie misą ofiarną. W odległości ok. 200 m na zachód od monolitu znajduje się *Heidenburg* - „Pogański Zamek". W literaturze niemieckiej kamień przyporządkowany jest do Neu-Schönwalde (ob. Krasny Las) i Koggenhöfen (ob. wieś nie istnieje).
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 383; *Deutsche Heereskarte, Cadinnen Blatt Nr 1782*, 1:25 000, 1944.

Ryc. 13. *Heidenstein* i *Heidenburg* koło Jagodna, na mapie *Deutsche Heereskarte, Cadinnen Blatt Nr 1782, 1:25 000*, 1944

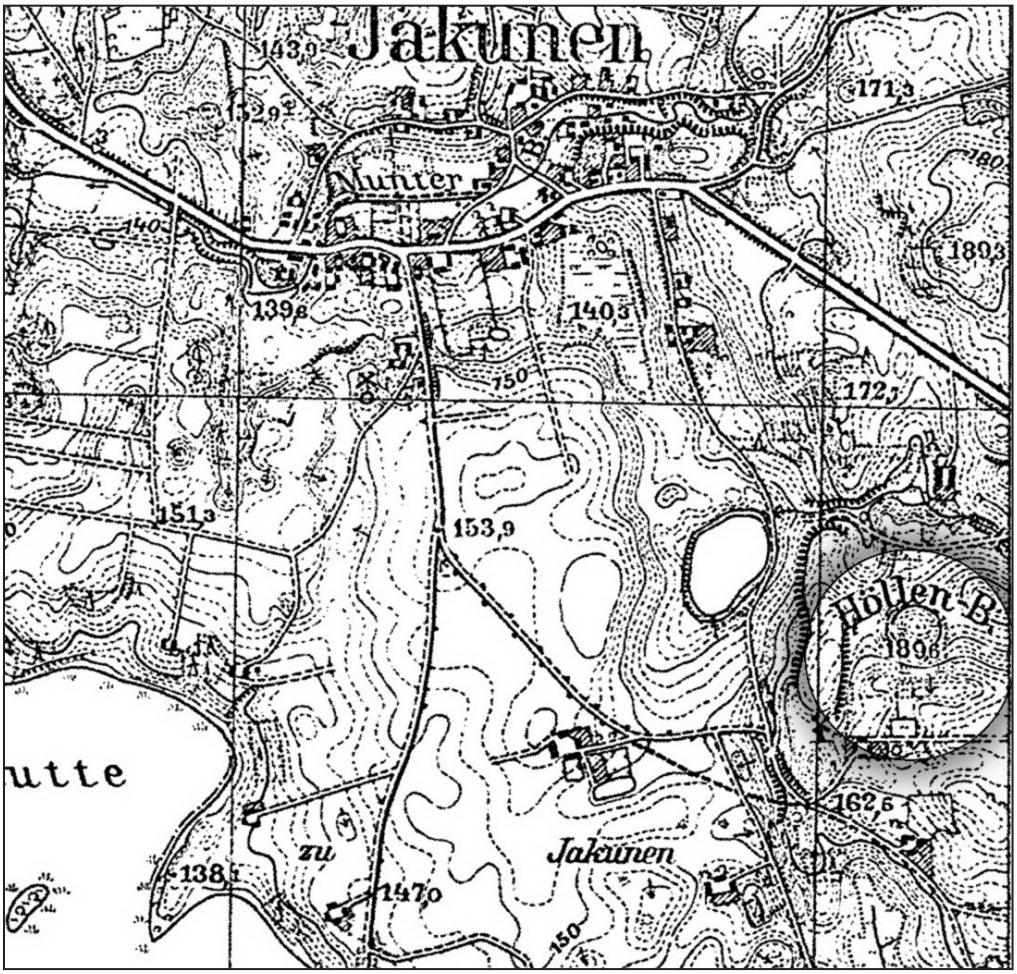
23. Jakunówka, gm. Pozezdrze, niem. Jakunowken (od 1938 r. Jakunen), Kr. Angerburg
Na południowy-wschód od wsi, na stoku wzgórza zwanego dawniej *Höllen-Berg* (Piekielna Góra), położony jest kamień ofiarny. Jest to granit rapakivi, zwany potocznie „Diabelskim Głazem". W jego górnej części znajduje się obszerne, owalne zagłębienie, będące przypuszczalnie misą ofiarną. Głębokość niecki sięga ok. 20 cm. Przy monolicie, od strony wschodniej i północnej, widoczny jest bruk kamienny. Wymiary głazu: obwód 9,35 m, wysokość 1,6 m, długość 3 m i szerokość 2,6 m. Z „Diabelskim Kamieniem" związane są podania ludowe.
Lit.: W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 32; J. Tressenberg, *Mazurskie Opowieści*, Pozezdrze 2000, s. 129-134; R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki*...., s. 38; J. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

Ryc. 14. „Misa ofiarna" Diabelskiego Kamienia w Jakunówce, fot. R. Klimek

Ryc. 15. Widok na „Diabelski Kamień" w Jakunówce od strony zachodniej, fot. R. Klimek

Ryc. 16. Wzgórze *Höllenberg* w Jakunówce, na stoku którego znajduje się kamień ofiarny, na mapie *Topographische Karte 1:25 000, 1897 Gross Garten*, 1940

24. Kal, gm. Węgorzewo, niem. Kehlen, Kr. Angerburg
We wsi znajdował się kamień, na którym według miejscowych, lubił przesiadywać diabeł. Uwagę przykuwa także nazwa pobliskiego Jeziora Święcajty, wymienianego w dokumencie z lat 1335-41, jako *Swinteseyte* (M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 207-208). Nazwa zbiornika wodnego skłania do przypuszczenia, że obszar ten stanowił u Prusów strefę *sacrum*.
Lit.: J. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

25. Karnity, gm. Zalewo, niem. Gross Karnitten, Kr. Mohrungen
Kamień z wizerunkiem końskiego kopyta. Przypuszczalnie został zniszczony i nie przetrwał do obecnych czasów (informacja ustna od Seweryna Szczepańskiego).
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 376.

26. b. Kirtigehnen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
W lesie Warnicker Forst, przy drodze, odnotowano kamień ofiarny, z wydrążonym otworem.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 378.

27. Klusy, gm. Ełk, niem. Klaussen, Kr. Lyck
Według legendy obok kościoła miał znajdował się kamień z odciskiem łapy diabelskiej (wg Beckherrna nóżki koguta). Ślad ten miał pozostawić diabeł Kobold, którego proboszcz Wiśniewski wypędził egzorcyzmami z jednej z parafianek w 1640 r. Temu kamieniowi zawdzięczać miał kościół swe ocalenie podczas najazdu tatarskiego w 1656 r., gdyż Tatarzy bali się do niego zbliżyć. W późniejszych latach głaz miał być wmurowany w ścianę miejscowego kościoła, jednak nie pozostał tam do dzisiejszych czasów. Obecny kamień, który znajduje się przy zachodnim murze świątyni, miał być przywieziony przez proboszcza Kuźminskiego. Na swojej powierzchni posiada ślady przypominające odciski kopyt. Część znawców tematu uważa, że ten głaz pełnił wcześniej funkcję kamienia garncarskiego, z czym się nie zgadzam. Według mojej oceny wyżłobienia nie powstały w wyniku ingerencji człowieka (garncarza) lecz w sposób naturalny.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 387-388; J. Kawecki, B. Roman, *Ełk. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1970, s. 164-165; W. Brenda, *Klusy*, [w:] *Mazury. Słownik stronniczy, ilustrowany*, pod red. W. Mierzwy, Dąbrówno-Warszawa 2008, s. 74; J. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

Ryc. 17. „Odcisk kopyta" na kamieniu w Klusach, fot. R. Klimek

28. Knieja Łuczańska, gm. Kruklanki, niem. Lötzener Waldbude, Kr. Angerburg
Monumentalny głaz narzutowy, drugi pod względem wielkości na obszarze Warmii i Mazur. Wymiary kamienia: obwód 13,2 m i wysokość 2,35 m, szerokość 3,2 m, długość 4,5 m. Znajduje się w centralnej części Puszczy Boreckiej, na obszarze leśnictwa Knieja Łuczańska. Obecnie potocznie jest nazywany „Diabelskim Kamieniem" i związane są z nim podania ludowe. Dawniej nosił nazwę *Riesenstein* (Olbrzymi Kamień).
Lit.: *Messtischblatt Nr 1898, Kerschken*, 1:25 000, 1928; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 30; A. Sulej, *Geomorfologia*, w: R. Klimek, W. Rużewicz, A. Sulej, *Gmina Kruklanki. Historia i przyroda*, Olsztyn 2009, s. 15; J. Łapo, *Tragarz duchów*..., s. 67-70; idem, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

Ryc. 18. „Diabelski Kamień" leżący na obszarze leśnictwa Knieja Łuczańska w Puszczy Boreckiej, fot. R. Klimek

29. Kornievo, niem. Zinten (pol. Cynty), Kr. Heiligenbeil, ob. Federacja Rosyjska
Głaz zwany *Teufelstein* miał być położony na północ od miasta Zinten, na wzgórzu zwanym *Pohrener*. W odległości ok. 1 km na zachód od *Pohrener*, znajduje się góra *Heidenberg*.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 379.

30. Kotelnikovo, niem. Wargen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Kamień wzmiankowany przez Voigta.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

31. Kowale Oleckie, gm. loco, niem. Reimannswalde, Kr. Margrabowa
W pobliżu miejscowości znajdował się wielki głaz, zwany *Teufelsstein*, z którym związana była miejscowa legenda.
Lit.: J. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

32. Kretowiny, gm. Morąg, niem. Kranthau, Kr. Mohrungen
Podczas prac archeologicznych, prowadzonych przed II wojną światową, odkryto monolit kultowy o siodłowato uformowanej powierzchni, który wystawał ponad powierzchnię ziemi na 60 cm. U podstawy otaczały go mniejsze kamienie, pod którymi znaleziono ciemną ziemię ze spalenizną i węglami drzewnymi.
Lit.: M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155.

33. Kruglovo, niem. Polennen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Na obszarze lasu odnotowany został potężny głaz, który był nazywany przez miejscową ludność kamieniem ofiarnym.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 375; E. Hollack, *Erläuterung zur*..., s. 119; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155.

34. Kruklanki, gm. loco, niem. Kruglanken, Kr. Angerburg
Kamień zwany *Gansenstein*, w pobliżu Jeziora Brożówka. Dawniej przypuszczalnie stanowił punkt graniczny między włościami Kruklanek i Brożówki (niem. Gansenstein). Odnotowany został w dniu 14 października 1907 r. przez Karla Stadiego, w sprawozdaniu z prowadzonych badań archeologicznych cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Kruklankach. Obiekt położony był na południowo-wschodnim skraju nekropoli. Wymiary kamienia: szerokość 1,42 m, długość 1,50 m. Głaz zalegał poniżej poziomu gruntu na głębokość 46 cm. Pod nim stwierdzono warstwę spalenizny, fragmenty ceramiki i nieco zwapnionych kości. Nie przetrwał do dzisiejszych czasów – prawdopodobnie został wykorzystany do budowy pobliskich bunkrów.
Lit.: Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 1982/1 (*Kruglanken*); R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki*... , s. 37.

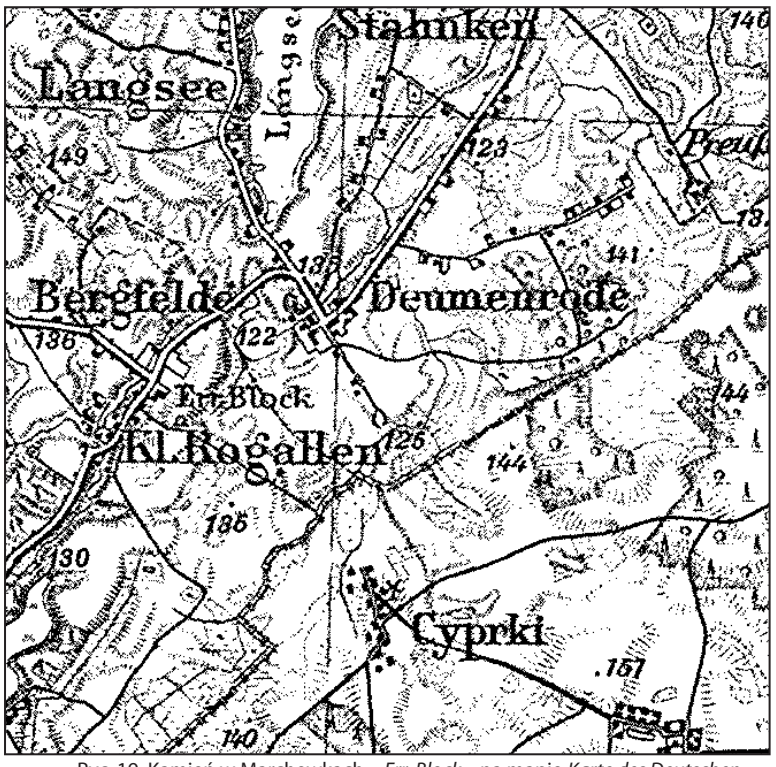
35. b. Kurpchen, Kr. Gumbinnen, ob. Federacja Rosyjska
Kamień ofiarny wzmiankowany przez Voigta.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 582, C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392.

36. Lesenkovo, niem. Plinken, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Teufelstein położony na grodzisku *Pillberg*. Głaz w górnej części posiadał zagłębienie, będące przypuszczalnie misą ofiarną.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 382; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 309.

37. Listovoye, niem. Woydieten, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Na polu znajdował się kamień z wizerunkiem kobiety z kluczami.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 375.

38. Malbork, gm. loco, niem. Marienburg, Kr. loco
W pobliżu Malborka odnotowano *Teufelstein*, z którym związana była legenda. W pobliskiej okolicy, w średniowieczu, znajdował się także święty dąb.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 383.

39. Mamonovo, niem. Heiligenbeil, Kr. loco, ob. Federacja Rosyjska
Monument ofiarny, położony nad rzeczką Jarft (ob. Vituschka), w pobliżu b. Heiligenbeil. Według Voigta głaz znajdował się obok świętego dębu i poświęcony był bóstwu *Curche* (Kurke). Zdaniem Beckherrna kamień wzmiankowano prawdopodobnie w dokumencie z 1462 r. Opisany w XVII w. przez Steina, jako obiekt kultowy, na którym Prusowie składają ofiary *Gurcho* (Kurke).
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 589; A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, s. 79; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 392; E. Hollack, *Erläuterung zur*...., s. 57; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 304; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155.

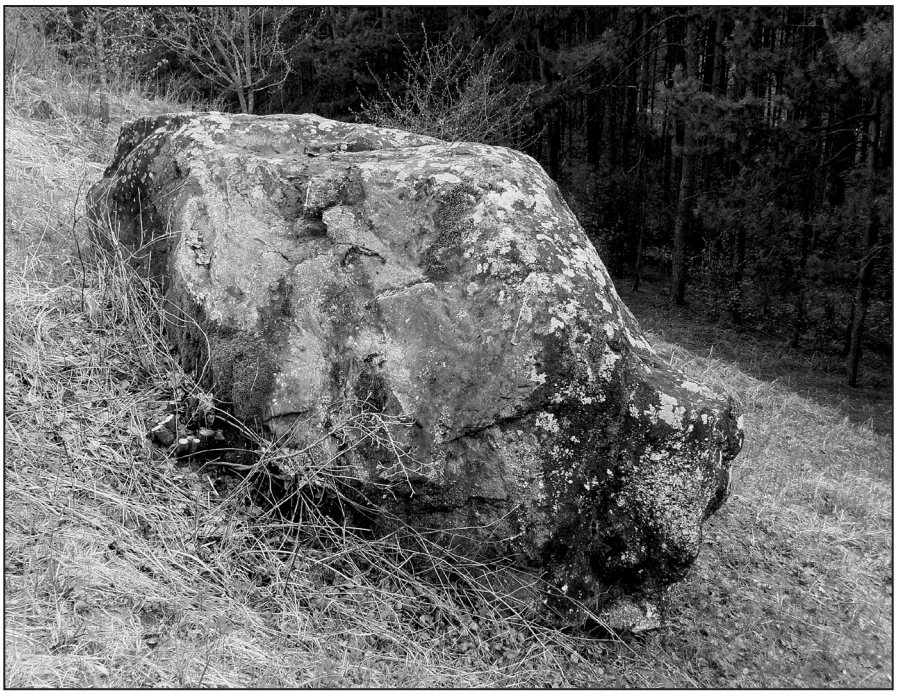
Ryc. 19. Kamień w Marchewkach – *Err. Block* – na mapie *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 30b Treuburg-Lyck*, 1939

40. Marchewki, gm. Prostki, niem. Marchewken (od 1938 r. Bergfelde), Kr. Lyck
Duży eratyk leżący na wzgórzu 138 m. Położony jest w pobliżu południowo-zachodniego Brzegu jeziorka Lipno. Po drugiej stronie zbiornika wodnego, w Gorczycach, ulokowane jest grodzisko wczesnośredniowieczne.
Lit.: *Deutsche Heereskarte 1:25 000, Blatt Nr 23100 Prostken (Grajewo)* 1944; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 30b Treuburg-Lyck*, Berlin 1939; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 45a, Prostken-Suchowola-Goniadz-Knyszyn,* Berlin 1941.

41. Maternick – położenie miejscowości nie ustalone
Według Praetoriusa, na pograniczu sambijsko-żmudzkim (?) istniała wieś Maternick, gdzie miał znajdować się kamień ofiarny. Leżał w odległości 5 kroków od dębu, który był dla Prusów świętym drzewem.
Lit.: M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*..., s. 260; A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, s.80.

42. Mątyki, gm. Iława, niem. Montig, Kr. Rosenberg
W 1914 r. na polu odkryto duży monolit, który ustawiony był węższym bokiem do góry. Głaz był ułożony na mniejszych kamieniach. W bezpośrednim sąsiedztwie zlokalizowane zostało palenisko i krąg kamienny.
Lit.: M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155.

43. Obelnikai, r. Alytaus, Litwa
Kamień ofiarny, położony na zachód od wioski Obelnikai, w odległości ok. 400 m od Jeziora Metelys. Obiekt zwany jest potocznie *Laumės akmuo*, co można tłumaczyć, jako „Kamień Czarownicy (Laumy)". Od strony zachodniej głaz osiąga wysokość 2,1 m, od wschodu 1,1 m. Objętość wynosi 10 m. W górnej części widoczne są relikty „misy ofiarnej". Z kamieniem związane są liczne miejscowe legendy.
Lit.: *Alytaus rajono turistinis žemėlapis, 1:50 000*, tablica informacja przy obiekcie oraz weryfikacja autora.

Ryc. 20. *Laumės akmuo* (Kamień Czarownicy) koło Obelnikai, fot. R. Klimek

44. Olsztyn, gm. loco, niem. Allenstein, Kr. loco
Kamień znany z literatury. Odkryty w 1876 r., podczas prac ziemnych przy budowie kościoła ewangelickiego chociaż wydaje się, że jego metryka jest znacznie starsza. Ciekawostką jest, że obiekt odkryty został w obrębie parceli Starego Miasta, która decyzją średniowiecznego wilkierza nie miała być zabudowana. Obecnie głaz znajduje się pod ołtarzem tej świątyni.
Lit.: A. Wakar, *Olsztyn. Dzieje miasta,* Olsztyn 1997, s. 156-157; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 156.

45. Panistruga, gm. Stare Juchy, niem. Herrnbach, Kr. Lyck
Kamień położony na łące pod Panistrugą, posiadajacy w centralnej części zagłębienie w kształcie odcisku stopy. Według ludowego podania ślad miał zostawić sam Jezus.
Lit.: J. Łapo, *W cieniu Zamkowej Góry*..., s. 74; Idem, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

46. Pionersk, niem. Neukuhren, Kr. Fischausen, ob. Federacja Rosyjska
Na zachód od miejscowości znajdował się granitowy blok.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 377.

47. Pisz, gm. loco, niem. Johannisburg, Kr. loco
Kamień wymieniony przez Voigta, jako ofiarny.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

48. Piszewo, gm. Jeziorany, niem. Pissau, Kr. Rössel
W pobliżu wsi odnotowano dwa osobliwe kamienie, z których mniejszy posiadał wizerunek ludzkiej stopy.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 376.

49. Poganowo, gm. Kętrzyn, niem. Gross Bürgersdorf, Kr. Rastenburg
Posąg kamienny o wysokości ok. 0,95 m i szerokości ok. 0,4 m, odkryty w sierpniu 2007 r. przez Mariusza Wyczółkowskiego, podczas prac archeologicznych na stanowisku osadniczo-kulturowym w Poganowie (stanowisko 4). Kamienny idol stanowił jeden z elementów kamiennego kręgu, wewnątrz którego usypany był niewielki kopiec. Na powierzchni wykopu, dookoła kopca znaleziono ponad 300 fragmentów kości zwierzęcych, głównie końskich, które stanowiły 70%). W pobliżu znajdowało się prostokątne palenisko. Ceramikę z obiektu wydatowano na X-XI w. do początku XII w. Warstwy spalenizny i węgli drzewnych mogą świadczyć o gwałtownym końcu funkcjonowania tego kompleksu osadniczego.
Lit.: J. Łapo, *„Corpus" pruskich „bab" kamiennych*, w: *Pruskie baby kamienne*, red. J. M. Łapo,

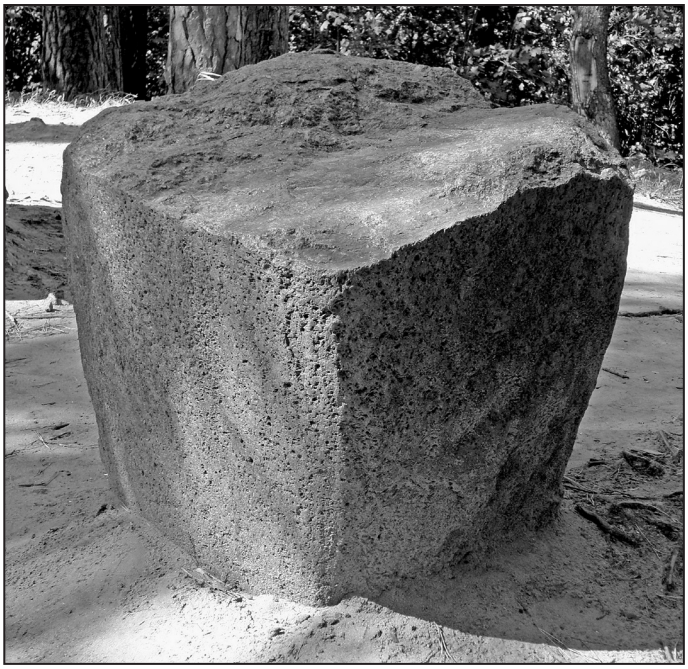
G. Białuński, Olsztyn 2007, s. 12-13; M. Wyczółkowski, D. Makowiecki, *Horse sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn Province (Poland)*, Archaeologia Baltica, t. 11: 2009 , s. 295-304.

50. Romanovo, niem. Pobethen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Jeden z „Diabelskich Kamieni" znajdował się w pobliżu miejscowości i posiadał odcisk kopyta woła i łapy koguta. Drugi z głazów położony był na północ od b. Pobethen, na łące należącej do b. Tenkieten. Był to wysoki kamień posiadający znak kopyta woła i buta. W pobliżu b. Pobethen odnotowano „Święty Las".
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 381.

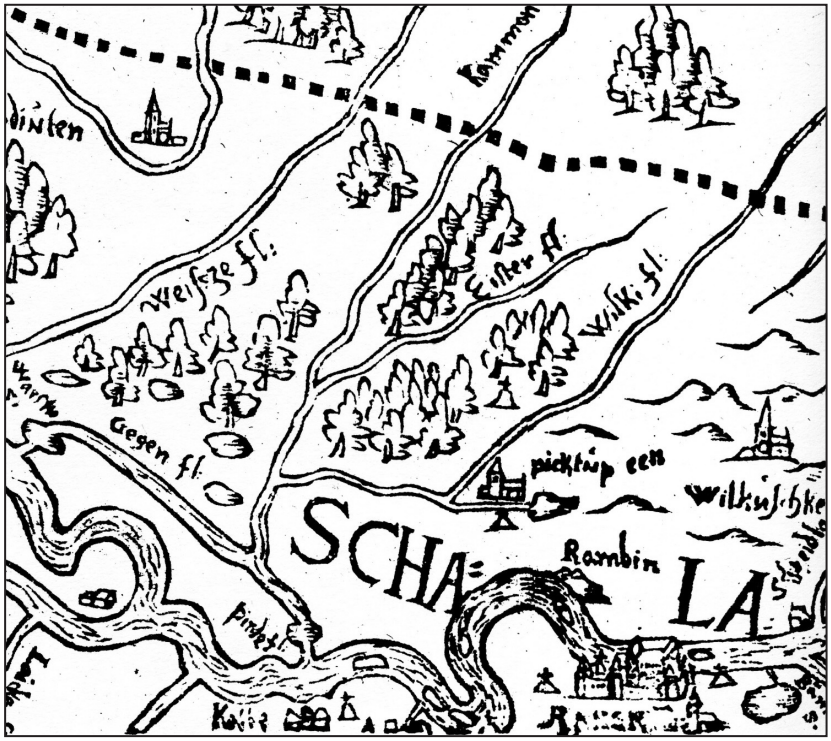
51. Rombinus, niem. Kr. Memelgebiet (Tilsit), ob. Rambynas, Pagegiu sav, r. Taurages, Litwa
Las otaczający Rombinus, jak i samo wzgórze, w czasach plemiennych było uważane za miejsce święte. Poświadczają to także źródła krzyżackie z XIV w. Góra Rombinus rozpościera się nad północnym brzegiem Niemna, w pobliżu b. Ragnity (ob. Neman). Na jej kulminacji znajduje się granitowy blok o wysokości ok. 80 cm, posiadający na bocznej ścianie wykuty trójząb. Płaskorzeźba jest rozmiarów ok. 40 x 40 cm. Zdaniem Z. Giseviusa, inwentaryzującego to stanowisko w 1811 r., Rombinus był siedzibą bogów pruskich (*Göttersitz*), jak: Laima, Lauma i Potrimpus. Przypuszczalnie trójząb miał odzwierciedlać wymienioną trójcę bóstw. W pobliżu kamienia, w przeszłości odkryto wiele zabytków archeologicznych, jednak nie były one inwentaryzowane. Obecnie Rombinus jest chętnie odwiedzany przez Litwinów. W pobliżu głazu kultowego wybudowano słup z kamieni, na szczycie którego składane są drobne pieniądze. Na współczesnej tablicy informacyjnej widnieje zapis, że Rombinus był litewskim miejscem kultu pogańskiego, co jest niezgodne z historycznymi przekazami źródłowymi.
Lit.: C. Hennenberger, *Grosse Landtaffel von Preussen*, Königsberg 1576; C. Hennenberger, *Erclerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Wappen*, Königsberg 1595, s. 389; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 389; E. Hollack, *Erläuterung zur*..., s. 134-135; H. Crome, *Verzeichnis der*..., Prussia, Bd. 34, 1940, s. 112; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 309, przyp. 84.

Ryc. 21. Święty Kamień na wzgórzu Rombinus – widok od strony północnej na wykuty trójząb, fot. R. Klimek

Ryc. 22. Święty Kamień na wzgórzu Rombinus – widok od strony południowej, fot. R. Klimek

Ryc. 23. Fragment mapy Caspara Hennenbergera, *Grosse Landtaffel von Preussen*, Königsberg 1576 z zaznaczonym świętym wzgórzem Rombinus *(Rambin)*

52. b. Rothenen, Kr. Fischausen, ob. Rosja
Odnotowano kamień barwy czerwonej z odciśniętą stopą (z palcami i piętą). Ślad zwrócony był od strony morza w kierunku lądu.
Lit.: M. Baruch, *Boże stopki*, s. 52.

53. Rybnoye, niem. Lappöhnen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
Wzmiankowano kamień zwany *Teufelstein*, leżący między b. Lappöhnen i b. Wangenkrug.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 378.

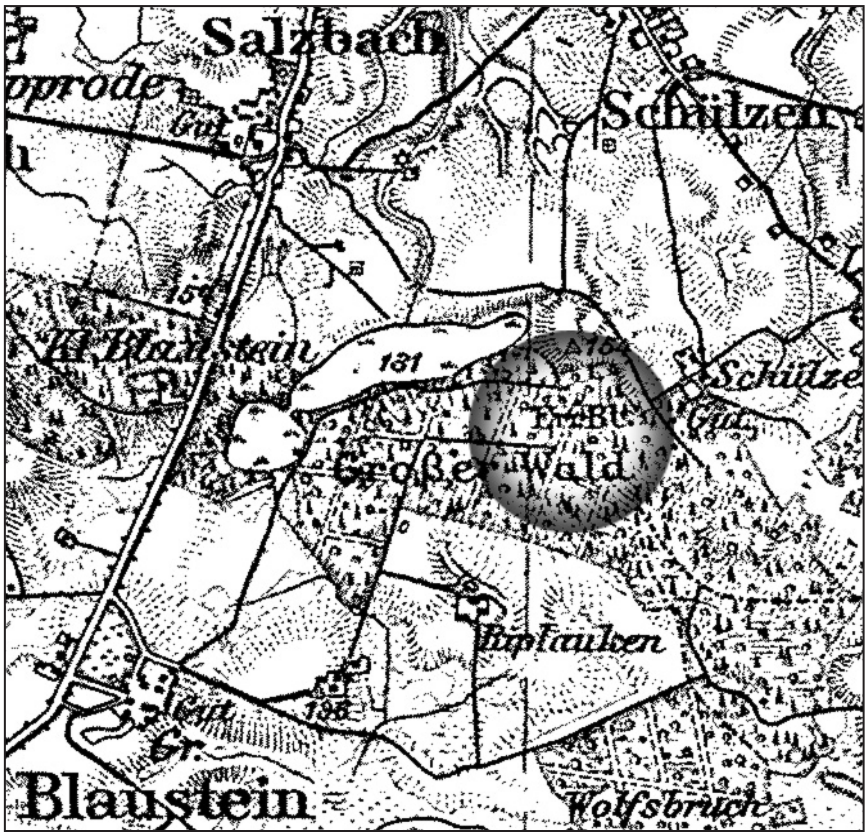
54. Sadovoye, niem. Ballethen, Kr. Darkehmen, ob. Federacja Rosyjska
Kamień odnotowany przez Heinricha von Boenigka w II połowie XIX w. Był to obiekt o wysokości 2 m, z misowatym zagłębieniem w centralnej części.
Lit.: E. Hollack, *Erläuterung zur*...., s. 11; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

55. Sarniki, gm. Braniewo, niem. Rehfeld, Kr. Braunsberg
Monolit zwany dawniej *Teufelstein*, położony jest w pobliżu ujścia bezimiennego cieku do Omazy. Jest to szary, grubokrystaliczny granit. Kamień znajduje się bezpośrednio na zachód od nieistniejącego PGR-u Sarniki, między Grzechotkami i Pęciszewem (niem. Waltersdorf). Wymiary głazu: obwód 12 m, wysokość 2,15, długość 4,2 m i szerokość 3,2 m. Obiekt posiada zagłębienie w górnej części .
Lit.: *Topographische Karte 1:25 000, 1586 Deutsch Thierau*, 1942; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblatt 14, Braunsberg-Pillau*, 1939; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 12; A. Szarzyńska, A. Jadwiszczak, *Głazy narzutowe – ginący element krajobrazu Warmii i Mazur*, Olsztyn 2009, s. 16.

56. b. Schlakalen, Kr. Fischhausen, ob. Federacja Rosyjska
W okolicy b Schlakalen, w drodze na b. Pawle znajdowało się dużo kamieni z odciskami diabelskiego kopyta.
Lit. C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 378.

57. Sępopol, gm. loco, niem. Schippenbeil, Kr. Bartenstein
Kamień wzmiankowany w 1377 r., jako *Pogrant*, leżący w pobliżu Sępopola. W późniejszych czasach miał znajdować się przy głównym wejściu do kościoła w Sępopolu. Obecnie w pobliżu wejścia położona jest niewielka kamienna misa. Jest raczej wątpliwe, aby miała związek historycznym głazem.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 391; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 309, przyp. 84; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 153.

58. Siniec, gm. Srokowo, niem. Blaustein, Kr. Rastenburg
W lesie, na północny-wschód od wsi Siniec, znajduje się potężny głaz o obwodzie 18 m i wysokości 1,6 m. Jest to ciemnoszary granitognejs. Monolit posiada siodłowaty kształ, co przy jego dużych rozmiarach sprawia, ze wygląda tajemniczo. Od barwy zwany jest także „Sinym Kamieniem" - *Blauer Stein*. Znajdował się na granicy włości wiejskich i według podań ludowych miał służyć za miejsce straceń.
Lit.: *Messtischblatt 1895, Rosengarten*, 1:25 000, 1936; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys*, Berlin 1939; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 28; T. Swat, *Dzieje wsi*, s. 223.

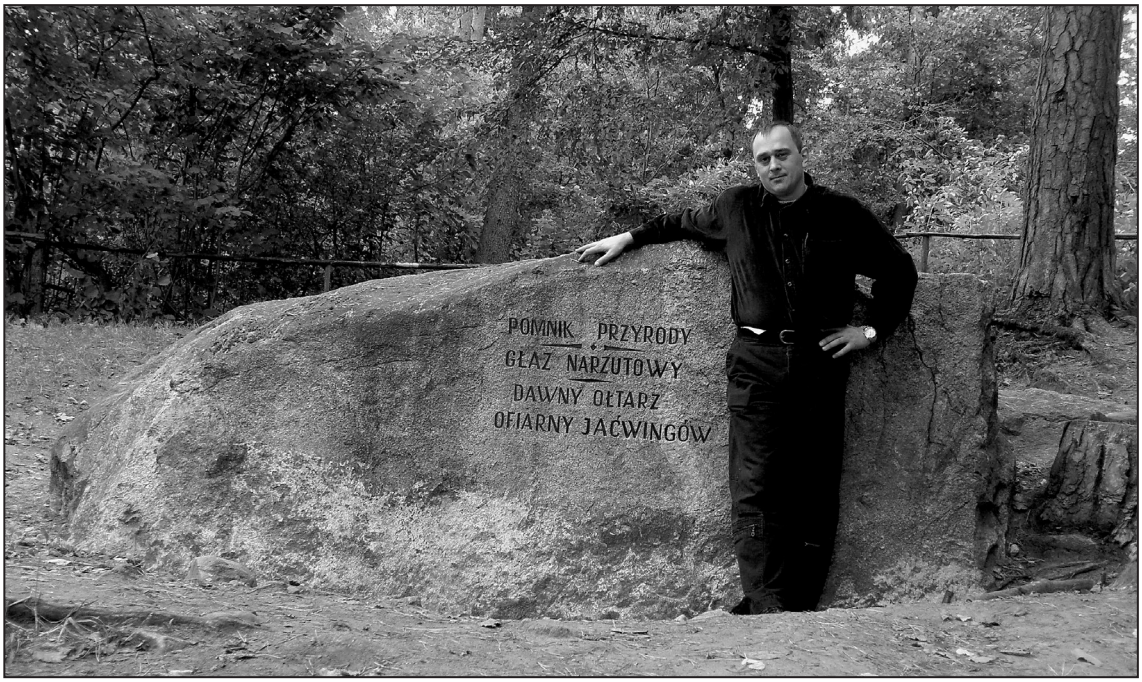
Ryc. 24. Kamień z Sińca – *Err. Bl.* – na mapie *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys,* Berlin

59. Slavskoye, niem. Kreuzburg, Kr. Pr. Eylau, ob. Federacja Rosyjska
Głaz wymieniony przez Voigta.
Lit.: J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 590; C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 392.

60. b. Stangou, Kr. Königsberg, ob. Federacja Rosyjska
Monolit wymieniony w dokumencie lokacyjnym dla wsi *Stangow(e)*, wydanym 7 lutego 1304 r. w *Tapiau* (Tapiawie, ob. Gvardieysk). Przypuszczalnie kamień ofiarny Prusów – *ad*

magnum lapidem - położony w dolinie, wśród bagien. Znajdował się na obrzeżu „Świętego Lasu" - *ad sanctam silvam* i dawnej granicy plemiennej Sambii.
Lit: PUB, Bd. I/2, s. 508, nr 814.

61. Stare Juchy, gm. loco, niem. Alt Jucha (od 1938 r. Fliessdorf), Kr. Lyck
Opferstein - „Kamień Ofiarny" - położony w zagajniku, w północnej części miejscowości. Podobno od krwi płynacej po nim ze składanych zwierząt ma pochodzić nazwa Jucha. Kamień owiany jest licznymi legendami. Obiekt posiada wymiary: wysokość 1,5 m, długość 4 m, szerokość 3 m i obwód 12 m. Podobno kościół w Juchach został zbudowany celowo, w miejscu, przez które biegła droga nad rzeką w kierunku monolitu. Świątynia miała powstrzymać ciągnące wówczas pielgrzymki chrześcijan do pogańskiego uroczyska z ofiarnym kamieniem. Kilka lat temu na kamieniu wykuto napis: „pomnik przyrody/głaz narzutowy/dawny ołtarz/ofiarny Jaćwingów".
Uwaga: w literaturze niemieckiej kamień jest przyporządkowany do Neu Jucha (Nowa Jucha) z uwagi, że wieś była wówczas podzielona administracyjnie na część starą i nową.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 391; E. Hollack, *Erläuterung zur*..., s. 104; H. Crome, *Verzeichnis der*..., Prussia, Bd. 34, 1940, s. 90; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 309, przyp. 84; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 43; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 155; J. Łapo, *Tragarz duchów*..., s. 109-110, idem, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur* ..., (w niniejszej publikacji).

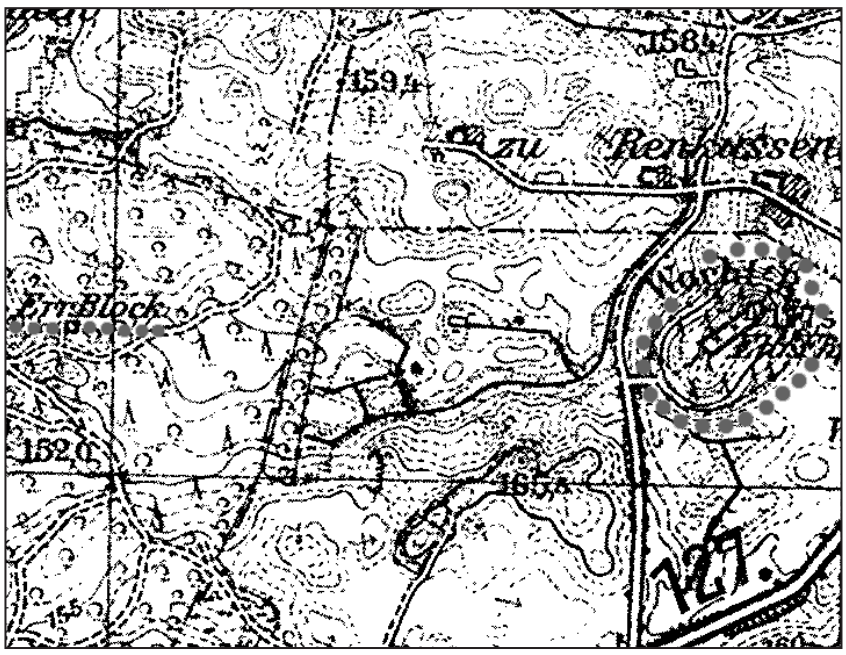
Ryc. 25. Kamień Ofiarny w Starych Juchach, fot. R. Klimek

62. Stręgielek, gm.Pozezdrze, niem. Kl. Strenglau, Kr. Angerburg
W okolicy odnotowano kamień z odbiciem stopy człowieka. Nieznacznie na północ od Stręgielka jest przysiółek Czernica, zwany przed II wojną światową *Schwarzstein*.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 376.

63. Stoboje, gm. Milejewo, niem. Gr. Stoboy, Kr. Elbing
Monolit z pojedynczym zagłębieniem na powierzchni w kształcie pośladków.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 383.

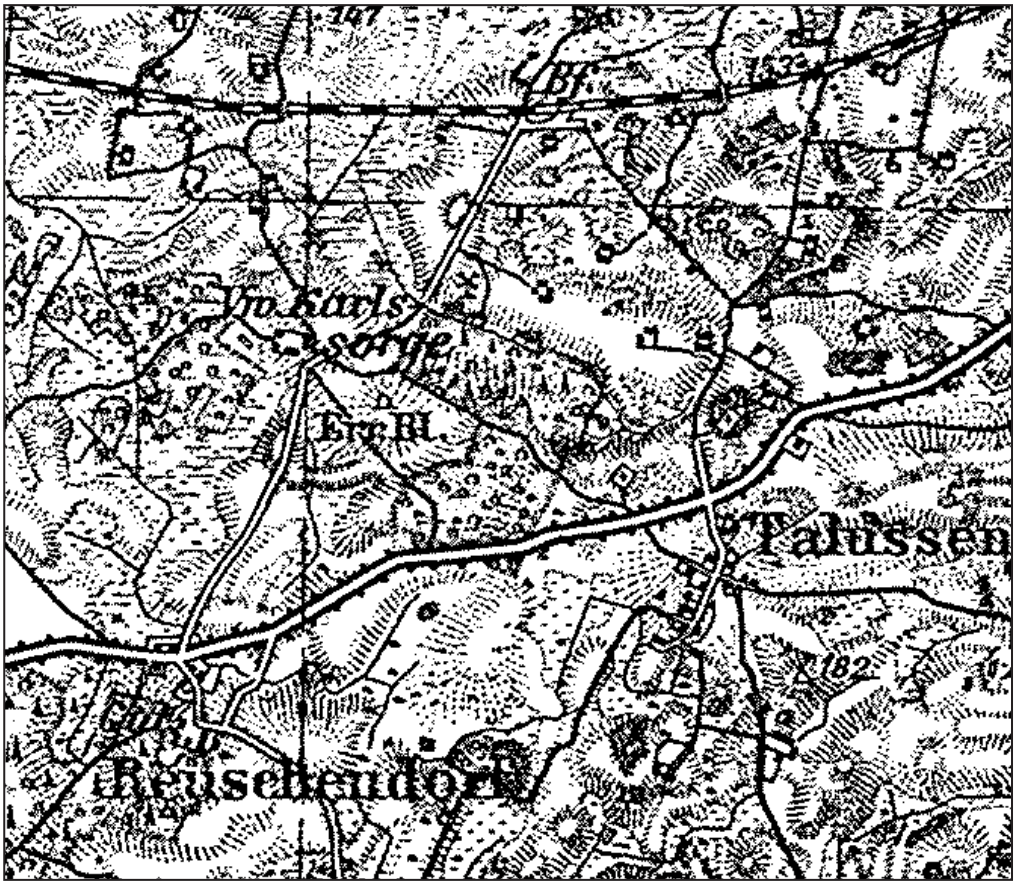
64. Śliwa, gm. Zalewo, niem. Schliewe, Kr. Mohrungen
W pobliskim lesie miał w przeszłości znajdować się kamień z odciśniętym śladem końskiego kopyta i nóżki koguta. Beckherrn wymienia także przy miejscowości Śliwa dwa inne kamienie, które w literaturze funkcjonują, jako antropomorficzne rzeźby kamienne, tzw. „baby pruskie".
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 374, 376 i 385.

65. Talusy, gm. Ełk, niem. Talussen, Kr. Lyck
Na wschód od grodziska jaćwieskiego, zwanego *Pilno Kalne*, *Pillokalnia*, według podania ludowego znajdował się „Diabelski Kamień". Głaz miał mieć z jednej strony odcisk ludzkiej stopy, a z drugiej ślad końskiego kopyta. Na niemieckich mapach sztabowych, na wschód od grodziska, zaznaczone są dwa duże eratyczne głazy. Nie ma jednak pewności, z którym z nich jest związana powyższa legenda.

Ryc. 26. Kamień w Talusach – *Err. Block* – położony na zachód od grodziska – *Wacht Berg* – na mapie *Messtischblatt 2199, Grabnick, 1:25 000*, 1932

Lit.: *Messtischblatt Nr 2199, Grabnick*, 1:25 000, 1936; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys*, Berlin 1939; J. Łapo, *W cieniu Zamkowej Góry*..., s. 59-61; idem, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

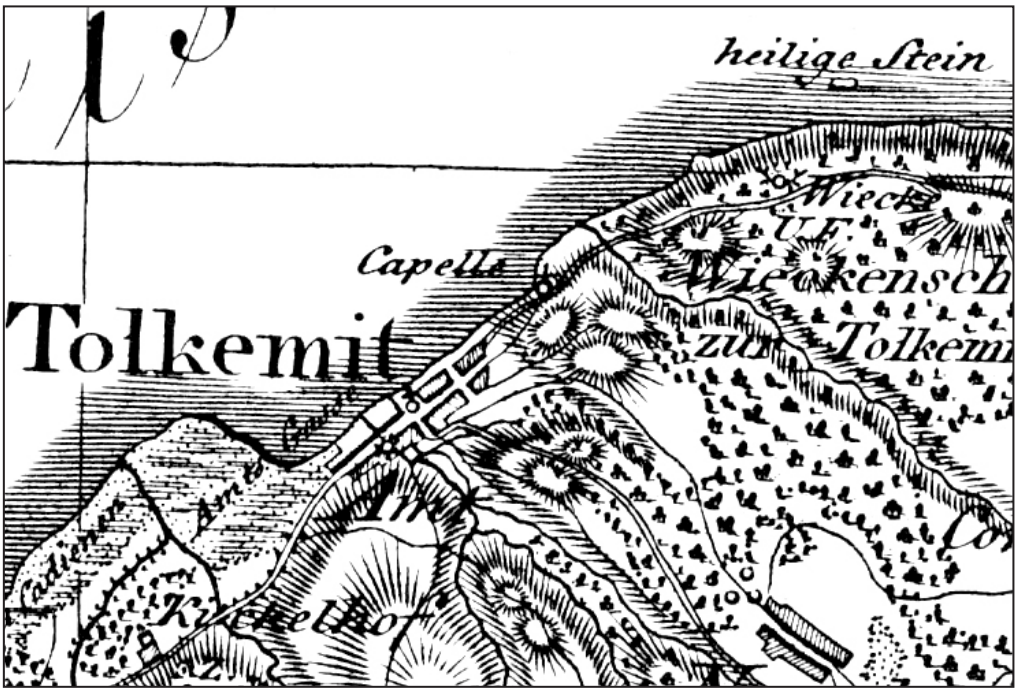
Ryc. 27. Drugi z kamieni w Talusach – *Err. Bl.* – położony na północny-wschód od wsi, na mapie *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys,* Berlin

66. Tolkmicko, gm. loco, niem. Tolkemit, Kr. Elbing

Monolit kultowy, zwany „Świętym Kamieniem", znajduje się w wodach Zalewu Wiślanego, w odległości ok. 30 m od brzegu. Położony jest na północny-wschód od Tolkmicka. Jest to granitognejs, którego wysokość sięga 2,3 m (ok. 0,5 m jest pod wodą), obwód 15 m, długość 5 m i szerokość 4,3 m. W jego górnej części, od północnego-zachodu, widoczne jest nieckowate zaklęśnięcie, będące przypuszczalnie reliktem misy ofiarnej. Kamień wzmiankowany już od XVI w., jako *Heilige Stein*. Poświęcony był bóstwu płodności i urodzaju *Curcho* (Kurke). Szczególną czcią otaczany przez Prusów i miejscowych rybaków, co zostało odnotowane przez Hartknocha, Praetoriusa i Steina.

Ryc. 28. Święty Kamień koło Tolkmicka, fot. R. Klimek

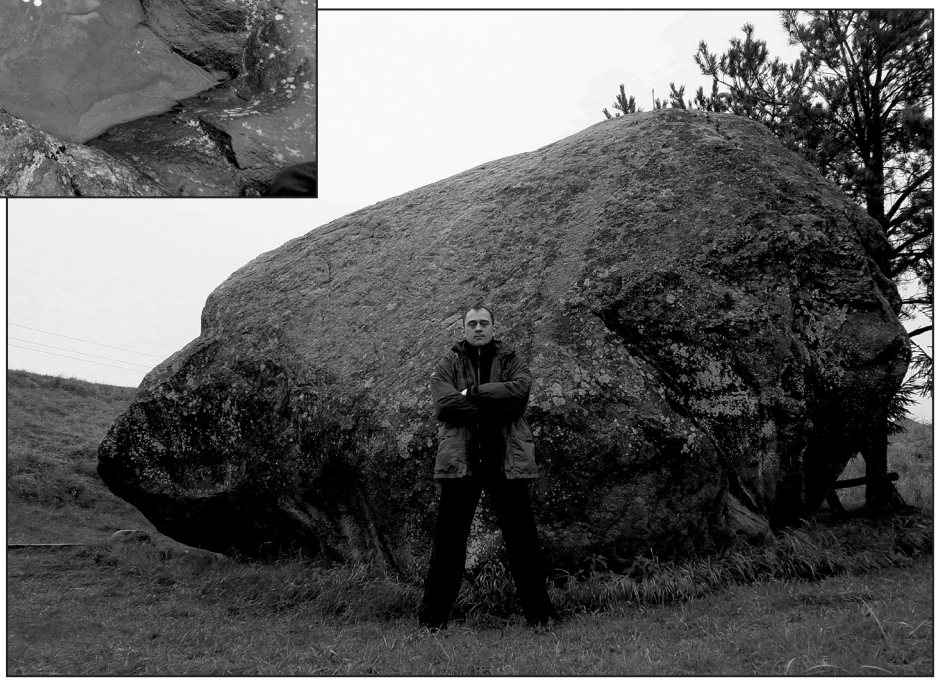
Ryc. 29. Święty Kamień k/ Tolkmicka – *Heilige Stein* – na mapie F. Schroettera, *Karte von Ost-Preussen,* 1796-1802 (Berlin)

Lit.: C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen*..., s. 161; M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*..., s. 134, 254; F. Schroetter, *Karte von Ost-Preussen,* 1796-1802; J. Voigt, *Geschichte Preussens*..., s. 589; G. D. Reymann, *Topographischen Special Karte von Deutschland*, 1838; A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, s. 80, C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 390; *Messtischblatt 1683, Tolkemit*, 1:25 000, 1926; *Grossblatt 14, Braunsberg-Pillau*, 1:100 000, 1939; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 14; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 156.

67. Vistytis (pol. Wisztyniec), r. Vilkaviskis, Litwa
Monumentalny granit, położony na północ od Vistytis, obok granicy litewsko-rosyjskiej. Trzeci pod względem wielkości kamień na Litwie, który posiada wymiary: 3,7 m wysokości, 7,2 m długości, 5,7 m szerokości i 16,86 m obwodu. Na jego szczycie znajduje się owalna misa ofiarna o wymiarach: 80 x 60 cm i głębokości 40 cm, zwana potocznie „stopą diabła". Głaz otoczony jest brukiem kamiennym, składającym się w większości z otoczaków o średnicy ok. 10-15 cm. W dokumentach wisztynieckiego kościoła, pochodzących z XVIII w. kamień występuje pod nazwą „Najświętszej Trójcy". Jeszcze w początku XIX w., podczas obchodów dni Św. Krzyża, z Wisztyńca wychodziła do kamienia procesja pielgrzymów. W okresie II wojny światowej monolit próbowano rozsadzić, ale bezskutecznie. Pamiątką po tym incydencie jest rząd nawierconych otworów w zachodniej części obiektu. W 1964 r. kamień został uznany za zabytek przyrody i dziedzictwa kulturowego. Na tablicy informacyjnej widnieje zapis, że głaz był ołtarzem starolitewskiej wiary, co nie jest zgodne z prawdą, gdyż był to obiekt kultu Jaćwingów.
Lit.: Tablica informacyjna przy kamieniu oraz wizytacja terenowa autora.

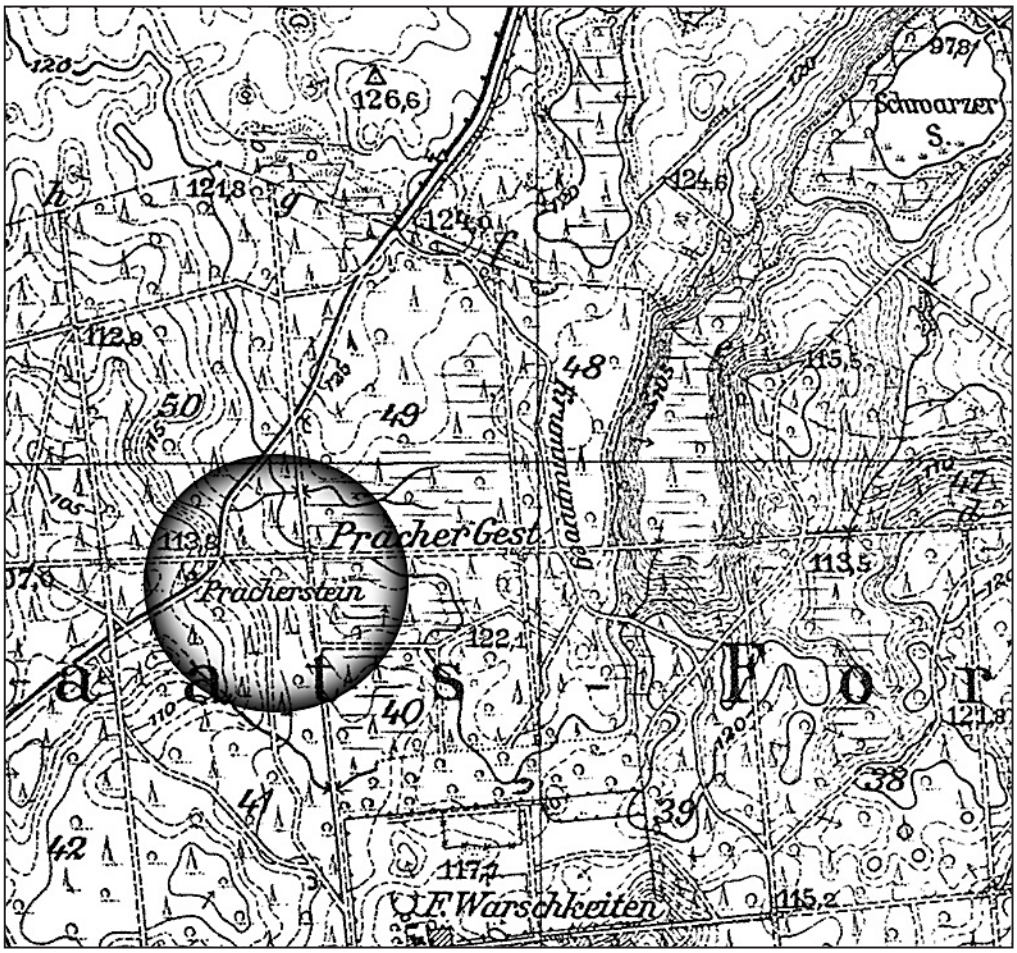

Ryc. 30. „Misa ofiarna" na szczycie kamienia w Vistytis – na zdjęciu widoczne monety pozostawione współcześnie, fot. R. Klimek

Ryc. 31. Widok od południa na obiekt kultowy w Vistytis, tof. R. Klimek

68. Warszkajty, gm. Górowo Iławeckie, niem. Warschkeiten, Kr. Pr. Eylau
Monolit o nazwie *Prachestein* - „Wspaniały Kamień" - położony był w lesie, przy drodze z Nowej Wsi Iławeckiej do nieistniejących już Warszkajtów. Uwagę przykuwa nazwa Warszkajty, identyczna z imieniem pruskiego wajdeloty o imieniu Warksztaitis oraz Jezioro Czarne (*Schwarzer See*), leżące w odległości ok. 1 km na północ od głazu. Z kamieniem było związane podanie ludowe. Weryfikacja terenowa poczyniona przeze mnie w lipcu 2009 r. oraz wywiad środowiskowy dały negatywny rezultat. Głaz prawdopodobnie zniszczony po II wojnie światowej.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 379; *Messtischblatt 1689, Pr. Eylau,* 1:25 000, 1937; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*..., s. 311.

Ryc. 32. Kamień kultowy k/ Warszkajtów – *Prachestein* – na mapie *Pr. Eylau, Messtischblatt 1689, 1:25 000*, 1937; na północny-wschód od głazu widoczne jest Jezioro Czarne *(Schwarzer See)*

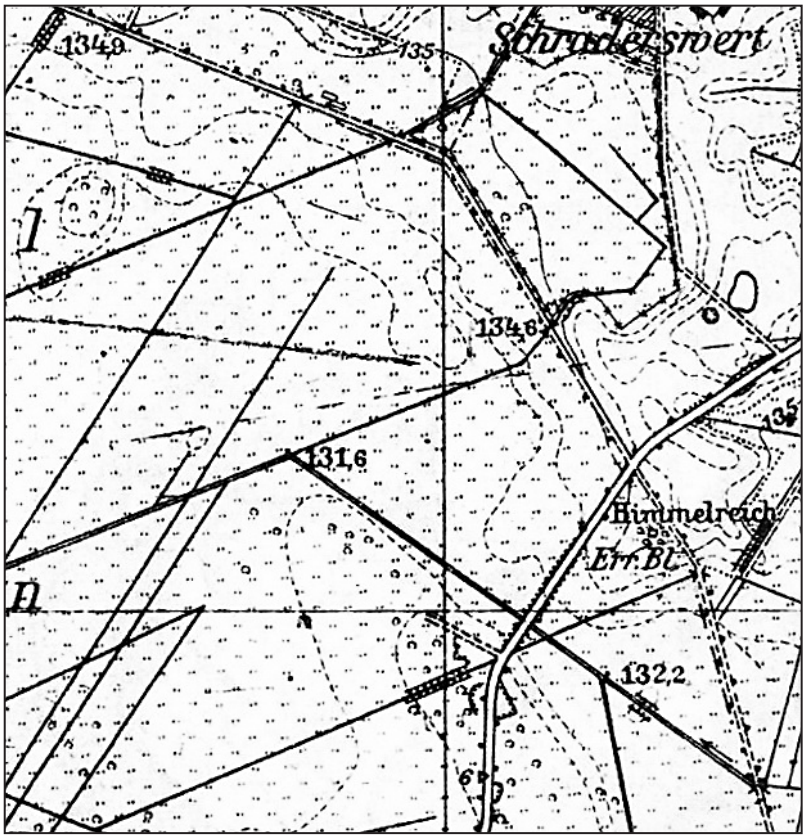
69. b. Werden, Kr. Memelgebiet (wcześniej Heidenkrug), ob. Litwa
Duży kamień z wydrążonym otworem.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 378.

70. b. Wermten, Kr. Heiligenbeil
Obszar dawnej wsi Wermten (miejscowość obecnie nie istnieje) położony jest na wschód od Gronowa w gm. Braniewo. Przez dawne włości wiejskie przechodzi granica polsko-rosyjska. Kamień miał znajdować się na obszarze pobliskiego lasu i podobno posiadał odcisk stopy.
Lit.: M. Baruch, *Boże stopki*, s. 52.

71. Węgielsztyn, gm. Węgorzewo, niem. Engelstein, Kr. Angerburg
Według Łapo w Węgielsztynie mógł istnieć w czasach pogańskich kamień kultowy. Świadczyć o tym może nazwa niemiecka wsi Engelstein, oraz kamienna chrzcielnica, która przed wiekami przyciągała rzesze pątników, gdyż wierzono, że gromadząca się w niej woda deszczowa miała moc uzdrawiającą.
Lit.: J. Łapo, *W cieniu Zamkowej Góry*..., s. 70; idem, *Tragarz duchów*..., s. 16; idem, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur*..., (w niniejszej publikacji).

72. b. Windenburger Ecke, Kr. Memelgebiet (wcześniej Heidenkrug), ob. Ventès ragas, r. Silutes, Litwa. Kamień kultowy wzmiankowany przez Beckherrna, który położony był na przyczółku Windenburger Ecke.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 377.

73. Wydminy, „Łąki Staświńskie", gm. loco, niem. Widminnen, Kr. Lötzen
„Święty Kamień" zwany dawniej *Himmelreich*. Były to dwa monolity (granity rapakivi) odległe od siebie o około 20 m. Większy z nich swoim kształtem przypominał leżący, wydłużony trójkąt. Wymiary większego z głazów: obwód 10,2 m, wysokość 1,28 m, długość 3,25 m i szerokość 2,4 m; mniejszego: obwód 4,65 m i wysokość 0,5 m. Kamienie położone były między Wydminami i Szczepkowem. Dawniej znajdowały się na północno-wschodnim skraju „Łąk Staświńskich", powstałych na skutek osuszenia Jeziora Staświńskiego. Pierwsza znana nazwa jeziora – *Stasswine* (C. Hennenberger, *Grosse Landtaffel von Preussen)*, może wskazywać na kultową rolę tego zbiornika wodnego. W sierpniu 2008 r. podjąłem próbę ustalenia lokalizacji obiektów w terenie, która nie przyniosła efektu. Dzięki informacji uzyskanej jesienią 2009 r. od mieszkańca Szczepkowa dowiedziałem się, że kamienie zostały użyte pod koniec lat 80-tych XX w. do budowy pomnika poświęconego bojownikom walczącym o polskość Mazur. Obiekt obecnie znajduje się w Giżycku, przy Placu Grunwaldzkim.
Lit.: *Deutsche Heereskarte, Milken Blatt Nr 2097*, 1:25 000, 1944; *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblat 32a Rastenburg-Lotzen-Arys*, Berlin 1939; W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 36.

Ryc. 33. Święty Kamień z „Łąk Staświńskich" - *Himmelreich Err. Bl.* – na mapie *Deutsche Heereskarte, Milken Blatt Nr 2097, 1:25 000*, 1944

74. Wysoka Wieś, gm. Ostróda, niem. Kernsdorf, Kr. Osterode
Jest to czerwony rapakivi z żyłami krystalicznymi na powierzchni, o kształcie wydłużonego czworoboku. Wymiary monolitu: obwód 11 m, wysokość 1,25 m, długość 3,5 m i szerokość 3 m. Kamień posiada liczne otwory. Według geologów wyżłobienia zostały wykute i miały służyć wbijaniu drewnianych kołeczków (przypuszczalnie w celu jego rozsadzenia). Tym samym ich zdaniem nie mają nic wspólnego z kultem pogańskich Prusów.
Lit.: W. Radziwinowicz, B. Szczepkowski, *Głazy i głazowiska*..., s. 67; M. J. Hoffmann, *Miejsca i obiekty kultu*..., s. 156; K. Grążawski, *Kamień kultowy w Wysokiej Wsi pod Dylewską Górą na tle osadnictwa mikroregionu*, (w niniejszej publikacji).

75. Wyspa Kormoranów, Wysoki Ostrów, gm Giżycko, niem. Wisotzki Insel, Kr. Lötzen
Na Wyspie Kormoranów, na Jeziorze Dobskim znajduje się grodzisko pruskie. U jego podnóża, w południowej części, położony jest monolit o wysokości ok. 1,20 m i długości ok. 2,20 m. Głaz posiada obrobione płaszczyzny boczne i jest w kształcie leżącego na ziemi prostopadłościanu, przypominającego duży stół. Kamień został odnotowany przeze mnie, podczas weryfikacji terenowej grodziska, w lutym 2006 r.

76. Zdory, gm. Pisz, niem. Zdorren, Kr. Johannisburg
Kamień ofiarny miał znajdować sie przy Jeziorze Seksty. Podczas weryfikacji terenowej okolicy wsi Zdory nie znalazłem przy jeziorze kamienia o cechach świadczących o jego kultowości. W odległości ok. 1 km na północny-wschód od miejscowości, na skraju lasu, przy drodze do Kwiku natknąłem się na głaz rozmiarach: ok. 2,5 m długości i ok. 0,7 wysokości. Monolit posiada osobliwy wygląd, ze względu na liczne żyły krystaliczne oplatające jego powierzchnię. Otoczony jest przez mniejsze głazy.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*..., s. 391.

Ryc. 34. Kamień o „dziwnym wyglądzie" w Zdorach, fot. R. Klimek

77. Zielenica, gm. Górowo Iławeckie, niem. Grünwalde, Kr. Pr. Eylau
Dawny kamień graniczny położony w lesie, między Zielenicą i Janikowem (niem. Hanshagen), wzmiankowany również w podaniu ludowym, jako *Teufelstein*. Wymiary głazu: 1 m wysokości, 1,2 m długości i 0,9 m szerokości.
Lit.: C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*...., s. 379.

78. Żywki, gm. Kruklanki, niem. Siewken, Kr. Angerburg
Według notatki i szkicu sporządzonego w latach dwudziestych XX wieku przez Heinricha Kemke, w starym lesie, na obszarze tzw. *Werder*, należącym do dóbr Siewken (ob. Żywki) znajdują się wieńce kamienne, które mogły być miejscem kultu pogańskiego. Opisane stano-

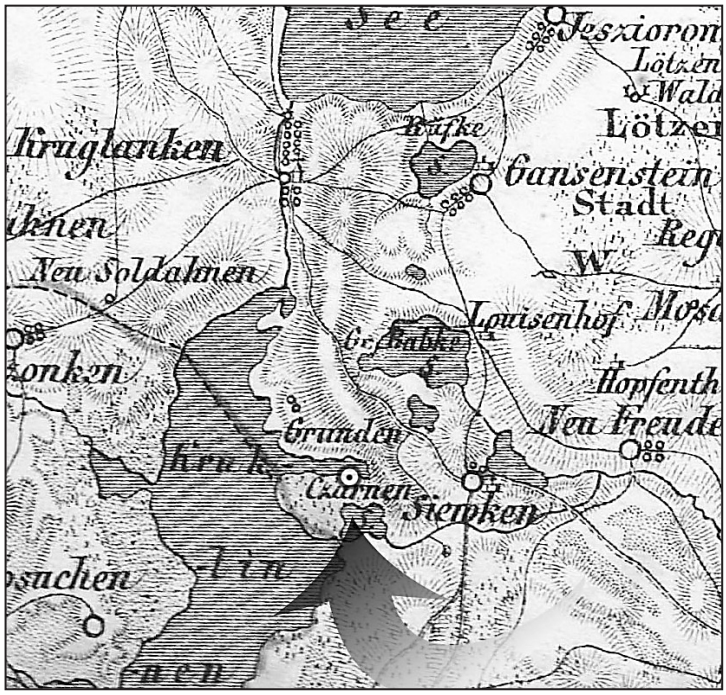
wisko znajduje się na niewielkim wyniesieniu 135 m, w odległości ok. 2 km na wschód od Żywek. Znajduje się tam ok. 20 głazów rozrzuconych dosyć chaotycznie (młody las utrudnia dokładną weryfikację stanowiska). W centralnej części położony jest monolit o długości ok. 4 m, szerokości ok. 2,5 m i wysokości ok. 0,7 m, który na swoim wierzchołku posiada nieznaczne wgłębienie. Na wschodnim skraju znajduje się inny kamień, ze śladami prymitywnej obróbki. Posiada płaską powierzchnię, na planie kwadratu o bokach ok. 2 m, wystającą ok. 30 cm nad poziom gruntu. Stanowisko zlokalizowane przez Andrzeja Suleja w grudniu 2007 r., później w kwietniu 2008 r. inwentaryzowane przez Roberta Klimka.
Lit.: Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 816/1 (Siewken); R. Klimek, *Dzieje osadnictwa na terenie gminy Kruklanki*..., s. 38.

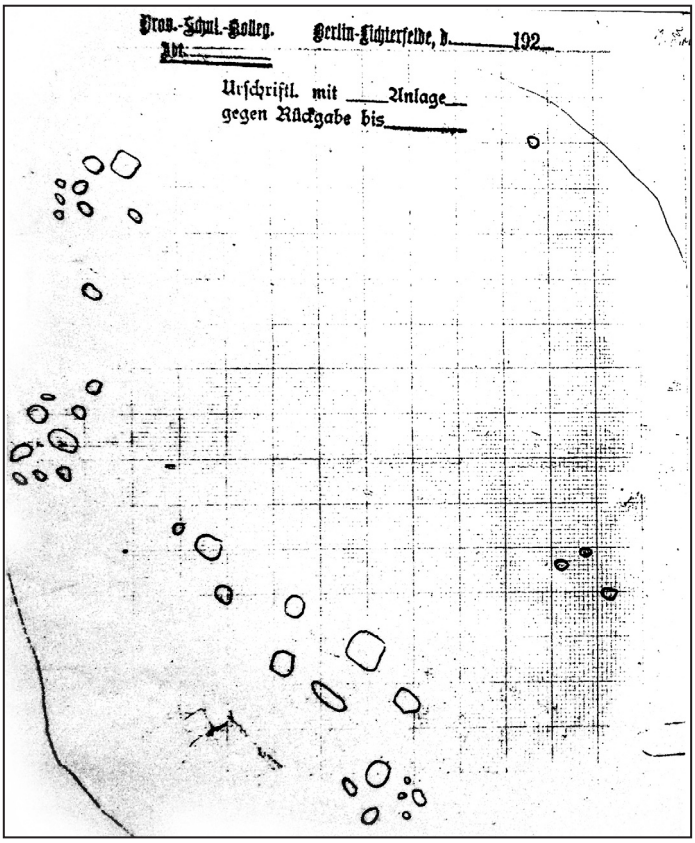
Ryc. 35. Kamień z zagłębieniem w górnej części, znajdujący się w centralnej części sanktuarium kultowego w Żywkach, fot. R. Klimek

Ryc. 36. „Stół ofiarny" we wschodniej części sanktuarium kultowego w Żywkach, fot. R. Klimek

Ryc. 37. Zaznaczenie miejsca sanktuarium kultowego w Żywkach na mapie Rehmansa z 1848 r., przed obniżeniem poziomu wody w Jeziorze Kruklin. Bezpośrednio na południe od stanowiska położone jest Jezioro Czarne *(Czarnen See)*

Ryc. 38. Plan rozmieszczenia kamieni w sanktuarium kultowym w Żywkach, Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie, sygn. akt PM-A 816/1 *(Siewken)*